

Галя Мазуренко
НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ,
А ТОЙ КОЗАК,
ХТО »ВИВЕРНЕТЬСЯ«...

Галя Мазуренко
НЕ ТОЙ КОЗАК,
ХТО ПОБОРОВ,
А ТОЙ КОЗАК,
ХТО »ВИВЕРНЕТЬСЯ...«

HALA MAZURENKO

FACE—TO—FACE

PROSE

COVER DRAWINGS BY K. H. BAYKOV (Age 16)

ST. MARTIN'S SCHOOL OF ART

London
1974

Галя Мазуренко

НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ,
А ТОЙ КОЗАК,
ХТО »ВИВЕРНЕТЬСЯ«...

ПРОЗА

ОБКЛАДИНКА РОБОТИ УЧЕНИЦІ МАЛЯРСЬКОЇ
ШКОЛИ СВ. МАРТИНА К. Г. БАЙКОВОЮ
(16 років)

Лондон
1974

ВИДАНО ВЛАСНИМИ ЗАХОДАМИ АВТОРА

PUBLISHED BY THE AUTHOR

11 Belsize Square, London, NW3 4HT.

З друкарні Української Видавничої Спільноти в Лондоні
Printed by Ukrainian Publishers Ltd.
200 Liverpool Road, London, N1 1LF

ДВІ ВИПИСКИ ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

1. Два страпних ока просто вперлися в нього, ніби готувалися пожерти його . . .

(М. Гоголь — портрет)

2. Україна у війні за державність (29 січня, 1918 р.).

(Генерал О. Удовиченко)

» . . . учні . . . від 14-17 років . . . на станції Крути . . . в глибокому снігу . . . У своїх легких шинелях залягли . . . в лави . . . п'ять годин студентський курінь стримував червоні лави.

Бій скінчився . . . ні одного полоненого ворог не взяв . . . ця легендарна смерть української молоді показала, що воля українського народу є . . . непереможна . . . «

(21 стор.)

» Добра армія й її урядова адміністрація розпочали боротьбу з українським «сепаратизмом». Ця влада закривала українські школи . . . йшов безкарний грабіж населення . . . «

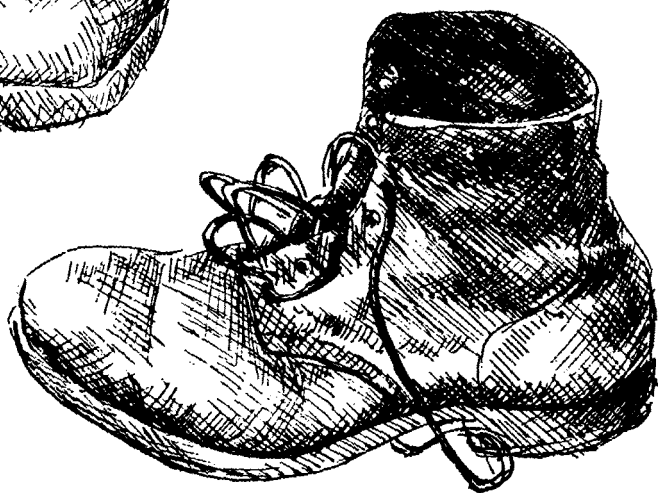
(95 стор.)

» Дністрівський фронт. Цей фронт охоплював кордони з Польщею і Румунією. В склад цього фронту входила Галицька армія. Підлягала вона безпосередньо Галицькому Урядові . . . «

(52 стор.)

» 8 червня 1919 року Галицька армія переходить в рішучий наступ. Завзятий бій розпочався під Чортковом . . . Перемога Галицької Армії викликала ентузіазм у населення. Тисячі добровольців вступали до армії, але із-за браку зброї, більшість . . . мусіла повертатись до дому . . . «

(84 стор.)

НЕБЕЗПЕЧНИЙ ПЛАН (КРИМ)

I

*Дівчинонька мила,
А що будеш робила
На Вкраїні далекій?*

З народньої пісні

»Може бути... я гадаю, що зрештою я може міг би одружитися з Вами...« Промовив голова польського комітету і з ласкавою посмішкою глянув на сімнадцятилітню гімназистку в українській сорочці і чорній спідниці.

»Ви говорите, що фіктивне подружжя дало б Вам змогу виїхати з Криму? І мама Ваша теж на це погодиться? А що Ви робитимете в Польщі?«

Кримське сонце нестерпно пекло і Евпаторія, відома своїма мухами та пляжем, так і кликала в 1919 році кудись їхати в далеку далину. Подалі від Денікінців і ще далі від большевиків.

»Еге... так, так... Ви гадаєте, що зрештою я міг би одружитися з вами... Знов Зачудовано повторив голова польського комітету. Цей комітет було влаштовано для того, щоб повивозити як найшвидше польських підданих з Криму до Галичини й до Польщі.

»Так...« і він не змінюючи виразу з ласкавою усмішкою розглядав дівча, — гімназистку в українській сорочці й чорній спідниці.

— »Ви кажете, що Фіктивне подружжя дало б Вам змогу виїхати з Криму?« і він задумався.

— »А мама Ваша це знає?« —

— »Так...«

— »Гм... і вона погоджується?«

Дівча мотнуло головою і видко було, що воно нічого не робить без маминої згоди.

— «А що ви робитимете в Польщі?» ...

Але що робило б дівча закордоном?

— «Що питаєте? В Польщі? Так, в Польщі...» Почервоніла Ліза, — не казати ж йому, що там, в Станиславові..., якраз вона відмітила на мапі прапорцем де той Станиславів, там Галичина! А навколо, мов петля, все звужується ворожа лава поляків.

«Сиджу і дивлюся, як море хвилює,
Та думи далеко мої!
Летять в Україну, де горе панує,
Де з ворогом б'ються брати...»

Чи не так вона ще вчора наспівувала, примірюючи рушницю? Взяти отаку, як в її приятеля, Кубанця, денікінського солдата, чи легшу? Ця дуже давить. Павза все збільшувалася. Голова польського комітету не поспішав. Його бавила розмова. До цього часу до нього приходили з різними проханнями та проектами, тільки вирватись з цього пекла, але ніхто ще не пропонував йому, щоб одружитися з ним отак таки чи не через пів години!

Щось весело й мило засвітило в його зорі і він уважно розглядав вишивану сорочку і чорну спідницю, — єдине майно, що вона з мамою вивезли до Криму, тікаючи від Махна. Нарешті голова польського комітету рішучо нагострив олівця і почав виводити на папері пункти «за» і пункти «проти» проекту.

— «Добре, ми одружимося... Але тоді ми всюди мусимо бути разом, укупі, бо хто інакше повірить, що ми одружені? Ось, Ви — моя дружина...»

Тут він згадав, що не знав її хресного імени. Запитати? Ні. Ніяково. Ще образиться! І він зробив круглі, страшні, навіть, якимсь чудом, чорні очі:

— «Уявіть собі... На пароплаві, в каюті... нам можуть не дати для кожного окремої каюти! І...»

Ліза зітхнула. Всього не передбачиш. Звичайно вона про це не подумала. Фіктивне подружжя з шляхетним поляком для того, щоб іти з рушницею проти нього здавалось вже не таким виходом...

— «Може я пораджуся з мамою? Мама оповідала, як студентки виходили фіктивно заміж, щоб їхати за кордон вчитися, або...» тут вона замнялась, — «За всякими справами... Але все таки ми з мамою краще обміркуємо».

Голова комітету теж зітхнув з полетшенням і дружньо протягнув руку. Він знав, що вони не побачаться і він спокійно собі поїде в своїй каюті сам, не оженений.

Давно зникла гімназистка, а двері ніяк не відчинялися для нового прохача. Сидячи в коридорі вони уявляли собі, що могли. Та не могли вони собі уявити, що їх голова чомусь пильно дивиться на мапу Галичини зі Станіславовом, яка висить на стіні для орієнтації, а вишивана сорочка не виходить у нього з думки.

— «Прощай, Україно!»

Нарешті якось сумно промовив він і покликав у двері:

— «Прохаю. Слідуючий!»

І покотилось «Колесо історії» згори в долину по сипучих пісках національних непорозумінь, образ і кривд, що сильні наносили слабшим і помсти слабих...

Та що міг вдіяти голова польського комітету? Хоч би й вихований на Міцкевичу, на Шевченку, на Жуковському? Що йому залишилось, як не бігти із іронічною посмішкою над собою, своєю культурою? Бігти як всі за тими, хто взагалі не читав нічого, але в імені держав, революції, або клясів, робив те, що постидався б робити наївний школяр у своєму приватному гімназійному животинні.

**НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОБОРОВ, А ТОЙ КОЗАК,
ХТО »ВИВЕРНЕТЬСЯ«
(МАТИ Й ДОНЬКА)**

II

*Мати доню до війська
виряжала:
»Не йди, доню, уперед
війська!
Не лишайся, доню,
Позад війська,
А йди, донечко,
у серединці!*

З народньої пісні.

Обіймала мама Лізу і не могла перестати. Треба благословляти. Вже перший бо дзвінок і потяг швидко відійде. Ось вона зашепотіла, хоч далеко стояли від людей:

— »Нема в мене сина, то хай донька йде через фронти захищати рідний край... І як хочеш і повинна, бери рушницю! Бери... Але« — тут мама зупинилась і крізь сльози, звичайна, така мамина усмішка освітила миле обличчя:

— »Бери! Але не стріляй з неї, дивись. Ще кого мені заб'єш«.

Кримські гори за станцією невинно синіли, ніби й не ховали татарських повстанців та Карних відділів. По доріжці між чередою солоних озер де-не-де плентався ослик з бриндзею і звичайно хтось переймав його ще далеко перед Евпаторією і сир швиденько десь зникав, а голодний базар даремно дожидав татарина з осликом.

Мама задумалася. Їй треба було залишатися з дітьми на дачах і берегти їх... А Ліза одна одні-

сінька піде через кордони, а може й через фронт Махна? А він найстрашніший, а їй тільки 16 років! А ще так недавно, ніби вчора летів знаряд за знарядом в їх потяг з другого берегу Дніпра коло Кічкасу та все ближче тай ближче до їх вагону... І як летів потяг! Старий, товаровий, здавалось от от розвалиться, він імчав як заяць, чи міжнародній експрес з останньої сили і тільки коли сховався за Запоріжжя, за лісом, зупинився й побачив, що в нього вже нема хвоста. Чи знаряд відбив, чи зі страху відірвався, як у ящірки, невідомо!

Тільки відомо, що мама з дітьми цілі, в середині потягу, а під ліском дожидають молодиці й дівчата й швиденько міняють молоко на одяг. Чудове молоко! В Кринках, а той ряженка. Як нема одягу то й гроші беруть.

Всі наспіх розкупувають молоко, кидають гроші, а дівчата ловлять, ловлять, протягують кошики з суніцями, доганяючи ранений потяг.

Ні нехай йде. Треба боротися, як хто може, хай бореться! А Єдина Неділима, не навчившись шанувати малі народи, хіба не стала найгоршим ворогом?

Тай знову згадала, як в божевільнім захопленні Січеслав зустрічав тих, що потім горожани не знали як здихатись! Квіти! Люди веселяться, як несамовиті! Беруть за повод коня Шкуро, чи не білото?

Тільки купка просвітян, подаючи хліб сіль заводників на білому рушнику хрестиком вишивані, мовчать та за них вишивання:

**»Не той козак, що поборов, а той козак, хто
вивернеться...**

Чітко ясніє по білому полотні. Не можна не прочитати.

На другий день часописи громили й кепкували з »Петлюрівців«, як вони тепер вивернуться? А тюрми заповнювалися знову людьми. Жорстокість не меншала, тільки все більшала.

— «Все таки ти не стрілай в людей з рушниць твоєї» Вже поважно додала мати.

Потят загудів і довго махали дві хусточки: із вікна вагону та на платформі.

Мріялось, що буде їх видко навіть коли синьота застеле гори і серед гір сіреньку ниточку потяга. Навіть коли минуть роки й десятки літ і може в живих не буде кого з тих двох, що махали хусточкою...

— «Хочеш бриндзі? Недорого дам, купи!» Закричав татарин. Мама здригнулась, — яка нагода! Дешева бриндзя для дітей! Всі вони зраня голодні!

— «Давай! Давай!» І почала торгуватися по споконвічному Кримському звичаю, а потім, не оглядаючись, швидко пішла на дачі. Там, в коридорчику, між двома дверима, бо не було чим заплатити за кімнату, на підлозі спали діти.

ДЕ КВІТЛИ АКАЦІ... (СІЧЕСЛАВ [КАТЕРИНОСЛАВ])

III

Осібняк старого професора Яварницького стояв трохи осторонь від пишного міста, як і належитьсья поводитись осібняку і насуплено потглядав »підозріло« з під почорнілих віконниць на свого директора, коли той вертав до-дому після чергової біди. Він вертався завжди переможцем! Бо хто не знав так людей та їх слабості, як старий серцевід? Тай оберегав свій музей роки й роки, а в його славетній книжочці розписувалися по черзі під підписом Миколи II, так таки один за одним »для історії« і 88 полк, і німці, і гетьманці, і Махно, і большевики, і Петлюрівці і знов большевики, і, нарешті, зараз Денікінці.

І навіть Ліза підписалась під ним, почувуючи яку честь їй тим робить старий приятель...

»А пам'ятаєте Чортомлицьку Січ?« Лукаво підмигнув їй професор. — Камінь на могилі Сірка? Там вициганив я давні, чи не запорозькі стародавні двері!« Як не пам'ятати! — Ми туди на лодці плавали! А від того діла, що продав вам двері, чули про всілякі Чортомлицькі страхіття. Ніби щось там лякає. А раз з під припічку та просто дідові до ніг бух! Тай покотилось і розсипалось у вогниках... Навіть хату святили! »Горяче підхопила Ліза і так підскочила, що старе крісло в кабінеті професора охнуло й заскрипіло. Та як їй не пам'ятати? Тільки рік минув з того часу, як вона на Чортомлику, тримаючися за довговіті верби, притягла лодку до берега острова і побігла по валу, що поріс травом з того часу, як вночі військо Катерини напало на запорожців.

Австрійці щойно перебили всіх собак на селі. За старим Дніпром було тихо, тихо... Тільки вітер віяв і ніс на гарячих крилах мор. Хата за хатою, село за селом пустішали від пошести.

— »Час нам прощатися! Чи побачимось коли?« —
Старе, миле, вусате обличчя професора Яварницького мило дивилось на неї. Гарно і приємно митали його очі, як на яку, тільки що знайдену річ для музею, та вже ніби прикидував в голові, де б то наліпити число, назву та коротку історію.

— »А може б Ви залишилися у мене в музеї? Що там тільки не станеться, поки через чотири фронти знайдете Петлюру! А мені помічниця геть потрібна! Будете гетьманів старих ліпити. Гаразд? Чого Вам воювати? Хіба то дівоче діло?« —

І пішов, і пошів розписувати яскравими барвами і без того барвисту дійсність: чи не пів населення арештоване? А ті, що на волі чекають, коли їх арештують нові володарі Денікінці. Добився він нарешті того, що Лізі ще швидше закортіло дібратися до своїх, поки всі не в тюрмі і нікому воювати... Широ побажавши Лізі добру путь, старий поплівся подивитися на свою Катерину II, що заховав він її в склепі після того, як статуя лежала на площі, а на ній сидючи, луцили насіння всі герої тих непевних часів. Ліза стрімголов летіла по Стародворянській вулиці. Назва була та сама ще, хоч табличку збили. Треба було попрощатись з минулим, згадати дещо, без чого майбутнє не мало б значення. От їх вулиця. От їх велетень дім серед низеньких будиноків. На четвертому поверсі їх квартира. Ось вона! А під квартирою дірка, що пробив Григорійв знарядом. Татко з дітьми як раз стояли на балконі та спостерігали бій. Потім вони вже сиділи в склепі.

Веселий степовий вітер свистів у вухах. Хто його спинить? Акації прив'яли від суховію, сонце пекло. Город змінював влади, люди та кватирі зникали. Ось і Лізине помешкання, де воно? А славно жило-

ся там. Їх жило чотири дівчини, самі без батьків один час. Поки Ліза готувалась до іспитів, Тамара поралась з молодшими.

Ліза глянула на балкон. Він був порожній, стоїть, — як кам'яна ванна, приліплена до стіни. Тут Ліза згадала, як Тамара вирішила, що не мішало б зробити дійсно басейн, а вода й витекла!

Прибіг дворник. Діти поховались. — »Ми перекинули самовар!« — Виправдується Тамара, а в неї чорні довгі кучері, довгі та мокрі, а від них калюжки на паркеті.

— »Великий мабуть у вас самовар! Гляньте, що за потоп на вулиці!« »Хитро підмигнув дворник та пішов заспокоювати натовп вдолині.

А потім, під час мору, коли мати лежала без пам'яті був наступ. Ломились бандити. Двери дубові то й витримали і дівчата не відчиняли, хай стріляють: стояли по боках стіни і тремтіли. Ось і по згадках! Ліза покинула Гоголівську вулицю і попрямувала по проспекту на вокзал.

В ті часи всі якось їздили без квітків. Прийдуть, умостяться на товаровому потягу і їдуть. Може куди й доведе. Тут і добровольці і мішечники і якась родина когось з уряду УНР. Хто співав пісні, звисивши ноги на шпали, варили кашу, коли потяг стояв, перечекуючи вісток з фронту. Пахло щебрецем і стрекотіли несамовито коники. Де-не-де хтось затягував Реве тай стогне... Денікінська молодь їхала щаслива, що ось здобуде Київ і все прийде до порядку. Були чутки, що Денікін зустрічає Петлюру і мириться з ним. Ніхто власне нічого не розумів.

— »Ось досада! І повоювати не прийдеться!« Нарікали про себе Ліза, слухаючи оптимістичні чутки.

»НЕЧЕКАНИЙ АРЕШТ«

Старий староста в селі коло Умані вже нічому не дивувався. Проїздили люди невідомі які, чи большевики, бандити, всі брали підводи і відпочивали по хатах, як втомлені були, а коли не втомлені, то трохи грабували. Хлопці по заставах чатували, щоб не пускати нікого, а як награбоване, то відняти.

Ліза, покинувши потят, вже кілька день мандрувала пішки і ще не набралася страху, аж на стежку, там, де вона звертала в яроч і де росло кілька кущів шипшини, та весело гомоніли берізки, мов знародилося, вискочило кілька здоровенних парубків і запевнили Лізу, що вона большевичка і треба її вбити. А поки не вб'ють, то відведуть до старости, а після того вже, один промовив навмисно басом, обов'язково розстріляють.

Між чотирма широченними спинами в сорочках, привели Лізу, як поважну полонену з клуночком, де вже не було хліба від проф. Яварницького, але ще заховалася книжечка про Запоріжжя.

Під вишнею, на горбочку присіла відпочити біленька старостова хатка, зачепурившись чорнобривцями, та рожами, а на плоті догори дном блискотіли глечики. Гостинно відчинились двері і на всіх них пахнуло парою від вишневих вареників.

Хлопці посадили Лізу на лаву, а самі давай роздивлятися, що в неї там за пропаганда захована в клуночку. І тут знова старий дослідник Запорожжя зробив своє чудове діло: книжку листали, розглядали малюнки і знов перегортали листи, забувши для чого прийшли, а потім, якось не запитавши, чи можна? Чийсь руки загарбали здобич до кишені і чотири вишивані сорочки зникли не знати, чи чатувати ворога, чи читати книжечку.

Коли їх вже не було, Ліза підняла свою понуру і досить голодну голову і скрізь пару на неї глянула липова збирачка, що кидала вареники в полумисок, киваючи глянцеvitим візерунком і повна старостихина рука. Коли пара розійшлася той сама повновида мати одного з цих парубків виплила над полумиском і перші слова її були:

— «Ой, голодна ж ти мабуть! Не бійся, тобі злого не зроблять! От переспиш у нас, а там видко буде!» І найбільший вареник так і плюснув до Лізи в полумисок. Зачепивши його шпичкою Ліза повеселішала

— «Та чого ж ви мене заарештували? Я не большевичка. Я іду до Петлюри...»

— «Добре, добре!» Ласкаво посміхалася старостиха та підклала ще вареника, — «Ну, а як би й большевичка? Все людина! Вони якраз проїздили недавно і дівчата з ними. Напевно ти одна з них! Та хіба ти, дитино, можеш відповідати за твоїх? Хай їх лиха година поб'є!»

Прийшов староста. Він не звертав на Лізу ніякої уваги, мов не було її в хаті. Його більше турбували коні. Їх забрали, а чи повернуть? Оті пройдисвіти! І старший син з кіньми мав їхати! Ні, та якось буде.

Ліза перелякано дивилась на суворого старосту і вже була певна, що її за коні, за трабунки як не тепер, то вранці уб'ють!

Вже й не хотілося їсти шостого вареника, що підклала старостиха, і на хлопців не сердилась за книжечку. Спала, не спала на ряднині, на лавочці під образами. Вони рушниками завітчані і пахуча трава пучечками до них встромлена...

От тільки на світ благословили і затуркотіли голуби, суха старостова рука доторкнулась до Лізи:

— «Вставай, дівко! Та поки вартіві сплять, ось тою стежкою поза левади й тікай! Не хочу з тобою морочитися!»

Ліза схопила клунок та в ноги! Бігла вона що духу, аж заховалася за ліщину, і тоді вже розгорнула клунок. З чого він став такий тяжкий?

Ні, клунок був без книжечки, але з холодними старостиними варениками в капустяному листі, і масло згори.

ВОРОЖБА (УМАНЬ)

Бішеним галопом імчали сини Гуляй Поля назад від станції Умані.

Мабуть в червоних штанах оксамитних, з чубами, з вусами з Махном на чолі, чи так здавалось Лізі? Ті самі, що загрожували розстріляти Катеринослав у шахматнім порядку, били по потягу з гармат, коли мама з Лізою тікали до Криму!

— »З чого б то вони так розсердились?« Дивувалась Ліза ховаючись за кущем від хмари тачанок. Вона мимоволі здивилась на кремезних, один сильніший другого, нащадки запорожців і на їх, таких як і вони сталевих тачанок і на коні. Як їх не розтрясе? По дідовій тачанці Ліза знала, яка мука їздити на них.

Обіждавши коли заспокоїться дорога і порох осяде дівчинка потупцювала далі. Босі потріскані ноги мняво ступали, мов по оксамиту і залишали чіткі сліди в рамочках. Тонко, тонко на пудру розпорошилась чудова подільська глина. Ніщо не нагадувало про трагедію, проте що від сварки Махна з Петлюрою розбиваються сили України. Глина лежала так, що глечики б з неї ліпити, або того сторожа на станції! Босі пальці з насолодою ступали далі.

Десь позаду лишилась стерня, камінці, болото, кута з очеретом, де загрузли тай лишились Лізині Кримські постולי.

Ліза не могла думати про світові події, про які не знала. Думка за думкою тягнули її в Крим, де вона носила м'ясо по дачах, заробляючи на постולי і ворожила. Ліза гаряче вірила в хиромантію і по руках оповідала страхіття всім подрутам. Часи були непевні і все збувалось.

Слава її так виросла, що в гімназії на благодійнім балю накинули їй на плечі чорну циганську хустку й наказали ворожити. На той час в Катеринославі, де Ліза вчилась були большевики. От якісь хлопці військові тільки що зі шкільної лавиці обаранили її і давай випитувати долю. Щож... посипались жахи та невдачі. Тоді один, такий задиркуватий, як не засміється, як не кине грубезні рублі на тарілку! — «Ворожіть, видумуйте! От і фантазія у Вас! Варта на бідних гімназисток дати, щоб це послушати!»

Ліза глянула на бліде, трохи жорстоке, трохи просто молоде обличчя, що не знати яке воно ще буде, і образилась за свою науку:

«Як хочете вірте, чи ні, але тут у Вас на руці хрест. Це визначає смерть. Лінія голови перервана. Очевидно порана в голову. Вам 23 роки, а риска життя лінію перериває як раз коло 23 років. Так що Вас чекає нагла смерть і вже скоро». І відштовхнула руку з тонкими, нервовими пальцями, перепоясаними горбочками на сугубах. Вхопила іншу руку і посипались кошмари на нову жертву Лізіної ворожби.

Коли військові, ніяково сміючись від несподіваних нещасть, замість вдачі та щастя, пішли геть, до Лізи кинулась вся біла вчитель:

— «Чи знаєш кому ти ворожила? Касандро ти нещасна! Це ж сам комендант нашого міста!»

Ліза потихеньку вислизла кудись із балу тай була рада, що ніхто не заходився арештувати її... У всіх в недавньої пам'яті були в голові чутки про губернаторський сад, де чути стогони заживо похованих... Так ось кому вона ворожила!

Через пару місяців, коли в Катеринославі були білі й Шкуровці, а на базарі, де Ліза, купуючи яйця, торгувалася з перекупками, висіли коло м'ясних лотків повішені, мами та і всі Лізіні родичі прочитали, що в Одесі загинув цей комендант...

Віра в Лізіну ворожбу стала непорушна і дівчина побоювалась ворожити, щоб не попусувати своєї такої блискучої слави! Проте, родичі штурмували Лізу і вона всім чесно пророкувала всілякі терпіння. На що добре говорити? Як воно трапиться, то не треба берегтися, так, як від лиха! І Ліза відверто попереджувала: подорож, окрадуть, все згине, коли не смерть, то мука.

Потім і вони з мамою втекли до Криму. Постоли купили, бриндзю купували за те, що вона ворожила, сидючи на порозі дачі добродушним Кубанцям... Козаки мали сильні руки з товстими лініями і мрії в них були прості: як то б швиденько повернути на свої станиці. Кликали і Лізу з собою, з мамою та дітьми їсти кавуни.

Далі й далі снували Лізині думки, поки підошви відбивали сліди в рамочках. Згадала, як намагалась продати свої акварелі біженцям, що пакувались тепер до Царгороду. Наліпила папірець, що навчає французьку мову і що вмє ворожити. Ніхто не хотів ні мистецтва, ні французької мови, але хотів знати свою долю! Так і жили собі, поки мама не знайшла місце лікарки в дитячій садочку. Долго родини забезпечили і Лізі вільно було йти в своїх постолах за »Звіздою«, аж зупинилась вона боса, мріючи про самостійну, демократичну Україну, про дійсну Людину, — Петлюру, на станції, в вітальні, перед галичанином полковником з дивізії.

Але раптом, поки ще Ліза йшла, то чи від спеки? Чи голоду? Але щось вдарило її і вона відчула, що вона не вона, а хтось зовсім другий, чужий до неї і лежить на соломі в тюрмі, а за годину чекає на »воєнно-польовий« суд. Так, уява перенесла її в душу коменданта Катеринослава. Совість його була чиста. Він був послідовний комуніст. Сам розстрілював і не чекав помилювання. Він був атеїст, йшов твердо і знав, що спокійно прийме те, що буде. Отак лежачи і пригадуючи, він раптом згадав щось, що

занепокоїло його. Як та гімназистка на балю могла прочитати з руки що з ним буде? Це його мучило. Він подивився на праву руку і на хрестик. А що коли є щось Щось таке, у що він не вірив! А коли це є, то він може помилявся в своїй жорстокій ідеї, в яку вірив? Тоді ж треба передумати все своє життя. Та вже не було часу, через годину його самого не стало.

Видіння кінчилось так само нагло як і почалось. Ліза була на станції, де стояла дивізія У.Н.Р.

НЕЗРУЧНЕ ПРАВО НА МРПО

Елегантна вітальня начальника станції ще мала дорогий перський килим і піяно в ній не зникло, як піяно Лізиної мами до робітничого клубу.

В цей день на столі перед полковником стояла пляшка з горілкою і три келішки. Один недопитий, а другий перекинутий. Мабуть наслідок безсилового гніву Махна. Чого не прийняв його Петлюра до себе?

Запорожжя колись зрозумів Гоголь, але хто зрозуміє та змалює Махнівщину? Що мала і свою ідеологію ніби, й анархіста Кропотника і... не мала, і взагалі ні до кого з сусідів не була подібна. Як у свій час, із Запоріжжям не знала що робити ні одна організована держава, так і Махно стояв усім наперекір і дався в знаки.

Як вихор, що пішов по широких степах не могла вклатися в регулярне військо ця стихійна степова сила на тачанках. Аж загання коней, аж сама сконає розкидана, по одинці, буде з'являтися то тут, то там і бити й різати, бо накіпїла помстою й болем.

Щось страшне діяли вони в Січеславі. Ліза з жахом згадувала, як замучено її начальницю шведку, як закопано під каміння Стародворянської вулиці, тільки за те, що вона, сама з переконання анархістка, насмілилася назвати Махновців бандитами, а служниця підслухала цю бесіду за чаєм. Тай видала її Махновцям. Ось ті прийшли вночі невеликою бандою до її будинку, увійшли в вітальню, де висів портрет Кропоткіна, вбили її та закопали потай, розворотивши каміння. Та чому потай? Чи може боялись Махна? Тут тяжко розібрати. Одже, і до Лізиної квартири ломились бандити, та дівчата їм не відчинили, двері витримали і нічого не сталось.

Напевно, начальниця сказала, щоб вона цих недорослів віддала б раніш до школи а потім вже нехай бавляться у свій анархізм і це бандитів образило?

Лізі хотілось, щоб вона так сказала. І напевно в Махнівців сильні руки з товстими лініями на примітивних долонях і воліли б вони вернути до дому й садовити кавуни та дині а десть, коло печінки нило... коли? Коли нарешті, а коло вороже все вужчало і ніхто не розумів з чого їх лютий гнів повстав, за яку неправду та насильство вони мстяться на невинних? Чи може Шевченко зрозумів їх у своїх »Гайдамаках«, та цю поему замовчують і нікому не дають до кінця продумати? Та ось, нарешті Ліза серед Петлюрівців! Вона, мрійно, закохано дивилась на делікатну поставу свого першого героя! І власно нічого не бачила, крім своїх, що вона їх сама сотворила, мрій!

Ні. Це щось вище за кохання!

Це казка! Мрія чарівна!

Болюча казка! Як вона

Прекрасна в ясному убранні.

Написала вона про нього і цей вірш полковник потім прочитав і здається він йому прийшовся до душі й стало якось незручно, як незручно кожній людині стати недосягненим ідеалом... Це накладає обов'язки поведінки.

Але поки що до ідеалу, полковник був здорово сердитий від бурхливого побачення, і навіть не прибрав на столі після відвідин Махна.

Але, як культурний і світський чоловік, стримав себе вдивляючись в закохані до нього очі в українській сорочці і, злегка, ніби не помічаючи, перевів погляд на клунок, на босі ноги і потроху став прислуховуватися до оповідання, як вона перейшла через чотири фронти. Тоді він зрозумів, що він для неї символ! А закоханий погляд належить до кожного шукання ідеалу, і всміхнувся. Легко встав. Тонка австрійська елегантність, подібна до музики Моцарта, почувалася в кожному його русі, коли він злегка нахилившись промовив:

— «Вітаю Вас від імени нашого українського війська!» і поцілував їй руку.

Але коли декораційний бік Лізіного поступу до війська скінчився, полковник не знав, що власне з нею робити. От він і почав в голос роздумувати.

— «Я Вас поставлю так, щоб Ви були близькі й далекі від козаків. Ви знаєте, вони . . .» і вибираючи слова, зовсім як професор Яворницький, «Ну, як їй з'ясувати, що вони чоловіки, коли вона цього не відчуває? Це щось неможливе! І почав говорити далі, згадуючи свій нелегкий досвід. Говорити, як говорить людина до людини. Його самого, як австрійця, били селяни — «І серед них трапляються — часом недобрі люди трапляються! «Це він додав обережно, щоб не поламати її повітряного замку.

Право на мрію таке незручне! Воно буде нових людей і може придати сили тому, в кого сили й талант віриш! І Ліза навмисно не вірила в лихих людей та ще серед У.Н.Р. Вона їх сама не зустрічала ніде. Люди як люди! Тільки примушені для принципа, для ідеї видумувати на своїх неприятелів наклепи, а ті на них. То й так і ведеться.

Чому ж Петлюрівці, народні друзі, а будуть такі нещасливі, що матимуть просто злих людей, без усякого принципу злих?

— «Це Вам просто не повезло. А я хочу жити з козаками одним життям і хочу носити рушницю!»

Вона не додала «стріляти з неї», згадавши маму.

«Ви будете жити, як хочете в моєму полку і я даю слово чести, що вони будуть обережні з Вами». Додав він і щось нечekanо тверде й жорстоке відчувлось в голосі! Зрозуміло чому в присутності Лізи в полку навіть ніхто не лаявся.

— «А може б Ви стали виконувати щось корисніше, ніж ходити з рушницею? У Вас чисті, невинні очі і Ви б легко могли . . .» Полковник не продовжував, побачивши, як червоні плями залили чоло і Лізин ніс. Той навіть став з картоплинки бурячком.

— «Ви хочете, щоб я стала шпiонкою?

— «Нi, це вiйськова розвiдка, а не шпiони». Здавалось Лiзi полковник казав i довго з'ясовував рiжницю.

— «Мама казала, що треба чесно битися, а пiдслуховувати i брехати погано, а це те саме».

Тут Лiза рвучким рухом неловко перекинула пляшку горiлки i тим закинчивши дiло Махна, застидалась страшенно. Горiлка зрадливо потекла на босi ноги, змила подiльський порох i калюжкою зупинилась на перськiм килимi i Лiза з жахом побачила, як той почорнiв.

— «Так у Вас ще є... мама?» Задумано перепитав полковник, нiби не помічаючи жакливої плями, яка росла та росла.

— «А черевики Ви приймете, коли я Вам їх замовлю зробити?» I вiн вiдiслав її до сотнi.

Так потяглися тиждень за тижнем в походi i Лiзi стали в пригодi її двi кориснi звички, що виробились вдома, з часiв революцiї.

Перша звичка, це спати як прийдеться i де доля вкаже i нави́ть вона навчилася розбиратися, що скирда з соломою найтеплiше мiсце, хоч на ранок у волоссi повно полови i в устах остяки. а найгiрше спати в полi, серед бурякiв, i вже нiяк не заснеш в сараї, на чувалi з картоплею.

Друга звичка, — голодувати, досягла вiртузности. Мама, що вми́ла зi всього робити жарти, прив'язувала на ниточку цукор i чай пили в «приглядку». Дивились дiти на шматочок цукру, а мати смiялась:

— «А ну, хто лизне, того й цукор!»

Ниточку запускали каруселькою i цукор весело пролiтав коло дитячих уст.

Це було зовсiм гiгiєнiчно, бо нiхто не вститав лизнути i цукор залишали на «завтра».

Так, звичка, жартуючи нiчого не їсти сталася в пригодi в походах iз сотнею козакiв.

БОМБА ПРИВАТНОЇ СОВІСТИ

Майнуло літо і осінь кінчиками пальців торкнулася до листя кленів і дикий виноград зачервонів, закрутився за балькон панського, напівспаленого фільварку і одна галузка схилилася над забутою і вже нікому ніби непотрібною книжкою... так схиляється, нічого не відаючи трава над бомбою якого фанатика, читаючи на свою жертву. І вже перші сторінки в книжці звисали на ниточках, а кінець десь занесло вітром, та все струмок критичної думки мовчки відстоював гідність живої людини, що всю решту: думки, переконання називала своєю власністю.

Ліза привезла новини з Умані. Багато було різних недобрих вісток про грабунки. Не вірились, що люди могли грабувати в таку затишну, тиху осінь. Для чого?

Полковник уважно слухав та йшов по парку обіч Лізи, розсіяно відгоняючи настирливу мошку. Так перейшли вони через парк, порівнялись з бальконом та виноградом і майже минули книжку, коли б не очі полковника, що все примічали...

— «Ви любите читати! Хочете книжку?»

Книжка перейшла з рук до рук і знайшла свою жертву, «Єдиний та його Власність» Макса Штирнера через кілька тижнів погрому й лежання напала на свого єдиного читача. І які страшні наслідки були від думок анархіста, вчителя Ніцше...

Коли б знав був полковник з якою пошаною Ліза «зубрила» (як казали в школі) зміїно-мудру книжку, подвійно дорого, бо дала її рука героя?

А полковник для Лізи стояв на такому високому п'єдесталі, на якому ніякій живій людині довго не вдержатись без непорозумінь.

Полковник не знав небезпечного змісту книжки, і спокійно собі далі командував полком. Карав кого

треба »залізною рукою«, особливо за крадіж та вів свій полк в наступ, або відступав, коли вимагав штаб і, звичайно, не підозрівав, яка отруя поволі вливається в душу його школярки-приятельки.

Наступ робили вночі. Стерня колола Лізу крізь шинелю, коли вона, разом із козаками своєї сотні ховалася в ярку, чекаючи, аж зайде місяць за хмару. Мозолі на ногах тріскали і з них сочилася липка сукровиця, від чого полотно твердішало, мов камінь і немилосердно терло лахміття від шкіри.

Чекаючи аж підуть далі, ніхто не балакав, а Ліза дивилась на зірки, — на Власність свого великого »Я«, на спітнілі шинелі. Здавалось лежали самі тільки мішки з картоплею, а не живі люди. Думала чогось, що так тут лежали, коло Умані гайдамаки і думала чогось про переселення душ (чого не було написано в книжці Макса Штирнера, але він напевно інакше не міг думати. На що душі власність, коли вона не вічна?

Коли б не засада, гарно, спокійно, заворушились би, ожили шинелі і заспівали б потомлені козаки назустріч безодні небесної, де був Бог.

... І Бог дав людині її гідність... »Так, треба буде поговорити з полковником про цю большевичку, що її на днях, кажуть козаки, з його наказу вибили шомполами за »шпіонаж« Хіба так можна робити?».

Большевичка, кажуть, з погордою зчепила зуби і навіть не скрикнула і це козакам сподобалось.

»Бой баба!« вирішили, і взяли до кінноти. Як би ніколи не була бита, большевичка мчала з козаками на коні звір — звірем і одного разу, так з конем і втекла до своїх.

І це сподобалось козакам, які шанували хоробрість, де б не була.

Тим часом мозолі в піхоті то заживали, то знов кривавились і де хто почав губити навіки розірвані

від щоденних переходів черевики. А заміни не було на жаль...

Про Лізу нічого видатного й цікавого ніяк не можна було сказати. Коли з нею починали говорити які молоді старшини, то потім відставали кажучи, що власне нема про що говорити. Яка вона? Та »отак собі ходить...« і Ліза не знала про що говорити і як говорити про свою книжку і про »Гідність людини?«

Нарешті Ліза зовсім надумалась про це побалакати з полковником. Він все знає. Вона гарнесьенько почистила й помастила салом черевики, що, будиши завелики півмісяцями загортались дотори і почала приводити до порядку свою шинель.

Це відразу побачили всі в сотні і вирішили, що їх товаришка готується до чогось врочистого в житті... А хіба гідність людини не врочисте?, то й вилили швиденько на бідну Лізу пів бутелі есенції, що з неї в сусідньому містечку аптекар розводив о-де-колон. Як вона дісталася до козаків вже Ліза не питала, а тільки охнула від страшного духу, що тепер йшов від її шинелі.

»Та ми ж не знали! Та ми ж не хотіли! Та ми жартували« — виправдувалися достойні нащадки Тараса Бульби. В них були такі кулаки, що хоч зараз пиши ними листа турецькому султанові. Ніяково глядіти вони, як Ліза нічого не відповідала і тримала кінчиками пальців, далеко від себе злочасну шинель, мов гадину. Аж один із них, собі вже літній чоловік, малого зросту, що кликав Лізу »милий козаче«, зняв свою стареньку й одяг Лізіну.

— »Нічого! Стерпимо, мужньо приказував він, маршуючи в піхоті. Ніхто не витримував іти з ним в строю обіч, бо аж в голові крутилось від нестерпного духу.

Через цю важливу причину прийшлося відкласти розмову про гідність людини аж шинель вивітриць-

ся, але запал від цього не зменшився, бо став принциповим.

Так, большевичка втекла і діло з кінцем ніби? Але били людину! Вихована по всіх правилах педагогічних курсів Лестафта, мати Лізіна що найбільше, то вперто мовчала, гнівно насупивши брови з дітьми, і Ліза, щоб виховати в собі силу волі, мусіла б сама себе бити. Що звичайно, не те саме.

Так вона полковникові й сказала, а відповідь була:

— «Коли Ви служите для діла, то мусите все робити. Навіть жорстоке. І Ви морально відповідаєте, коли інший за Вас б'є шомполами...»

Він сидів за столом, що був завалений мапами і ввесь час щось відмічав. Бідна, закурена хатка. В куті божниця почорніла й ніби заплакана від воску. Ніби тут хтось часто стиха молився. Вони тепер все по більшості відступали. Дні ставали коротші і по вікнах покотились холодні бризки.

Здавалось був тільки коротенький ранок і вечір. Полковник став також ніби менший у своїй довгополій шинелі, ніби вона обросла корою його, коли не здіймаючи її, то вдень, а то вночі, сідав він на свою ніколи не розсідлану «Зірку» і скакав у похід. Постарів полковник, а між брів побігли зморшки. Тільки сірі очі злегка блисли, коли він похилив набік голову і пильно глянув на Лізу. Вже не так сміялися ці очі?

— «Так, і Ви мусите шомполами вибити пійманого зрадника!»

І в куточках вуст заграло старе хлоп'яче:

— «Чи Ви зробили б?»

— «Ні!»

— «А коли б я наказав?»

Голос був чарівно м'який і владний і очі дивились ніжно і ніби кудись кликали...

Але Ліза непохитно вперлась за гідність людини...

Тоді полковник поволі, мов караючи на горло, промовив:

— »А коли б цього вимагало щастя України?« — І тут Макс Штинер, що його полковник колись врятував від загину на балконі спаленого фільварку, передавши покинуту книжку Лізі, кинув свою бомбу приватної совісти приватної людини!

Треба було розсердитись? Не хотілось і не було часу. Ну, словом, полковник махнув рукою і тільки подумав та не сказав:

— »А ну Вас! Пішли б Ви краще в Запілья до Денікіна усовіщати наших ворогів... може покращають«.

Опустивши очі, Ліза покинула оторопілого полковника і не бачила його з того часу, як їх ідеології розійшлися аж до одного осіннього вечора, що мало не вирішив всю долю України 1919 року...

ТИФ МОЖЕ ПОЧЕКАТ . . .

»Тиф десяткує ряди нашої армії,
багато з ранених вмирає, бо не
маємо ні медикаментів, ні біля«.

З листа С. В. Петлюри

З великою опаскою людина намагається оминути науку, що починається з «нічого не знаю» тай мале знання дає почуття всесилости і тому мало хто пише мемуари про ті скрутні часи й не забуває пригадати: «Як би були послухали мене . . .» так чому б і Лізі не гадати, що все геть залежить від того, чи передасть вона листа полковника чи не передасть його вчасно?

Казки дитинства й народні повір'я переселивши шкільну схоластику, сліпили очі на дійсність і замість страшної біди в постаті обірваних мішочників, що їдуть з Одеси, по хліб! По хліб! Голодна Ліза бачила свій сон, свою ілюзію, свою святу Україну, яку обсіли вороги, люди з вимитим мозком, фальшивими ідеями, одурені злою силою, але люди . . . Звичайно такий »сміхотворний і нездоровий містечизм«, що більше спирався на астрологію, ніж на боротьбу клясів, дуже допоміг Лізі в тім що з нею відразу сталося . . .

А до речі про астрологію: давно, давно у ті байкові часи на початку XX століття, коли комета виплеснула на небі, вчені заклопотано передвіщували її прихід, щоб ніхто не лякався, а там сонце затьмилось в 1914 році і, просто незручно, затьмився місяць і пішли економічні кризи.

Прості жінки по селах, відуючи, що »їх взяла« радісно вістили, що тепер прийде мор, голод, війни і нарешті прийде Антихрист, зодягнений у блискучу мантію з білих вошей . . .

Але надійшла пізня осінь 1919 року.

День за днем сіяли нудні безконечні дощі. Коні падали і лежали на боці з попухлими животами, вмираючи. Вози з раненими зав'язали до глини, люди вставали і ледве тягли ноги йдучи побіч дороги, вітер, мішаний з мокрим снігом не милував тих, в кого не було шинелі, а таких було багато, де хто йшов без взуття, обгорнувши ноги в що Бог дав і як не дивно, — українські полки мужньо захищались...

Але ні козаки, а ні їх добре зодягнені союзниками неприятелі, не мали сил, — сил проти нової напасти! І почали вмирати один за другим! Це йшла з возу до возу, з вагону до вагону біла воша. Від неї не було рятунку як не було рятунку від голодного тифу та сипняку, що жив у симбіозі з нею.

Тяжко боліла голова у полковника, віщуючи смертельну недугу але він не думав про себе... Він знайшов, йому здавалось ще один спосіб, як врятувати військо. Небезпечний, але вірний.

Тільки треба доручити виконати це кому найвірнішому та найспритнішому. Чи не самому піти до запілля?... Встав і захитався. Швидко застукотіло серце. Ні, він не може. Треба дати до здорових рук. І він швидко почав писати листа.

А коли лист був відісланий так і не дізнався він, що сталося з його листом і пляном, бо вже не стало полковника. Тільки новий хрест висівся серед других хрестів на глиняній землі, далеко від рідного Львова.

Але не дано людині заглядати до майбутнього то й не треба. Кому ж таки доручити листа?

Почувся несмілий грюк. — «Ввійдіть!»

Аж ось хто! І добрий усмів заграє на вустах у полковника. Ввійшла Ліза прохати відпуски з полку. Полковник дав, а сам подумав:

— «Ось і вона покидає. Хоче додому! І це добре для неї! Не місце для дівчини тут».

Потиснув на прощання руку, дав селянський одяг

і раптом звідкись витяг дбайливо зложену дорогу, шовкову, на пам'ять, і щоб голова не промокла від дощу, — хустку. І потім задумно глянув на неї.

Лист... чи дати їй листа?

— Ви б хотіли, щоб я що небудь передала?

— »Ні, нічого. Дякую« — і додав, »Ви вийдете з вірними людьми. Але потім йдять самі. Стережіться. Гірше вовків бувають« А то ще й служать на два фронти«.

Ліза, понуривши голову, пішла геть. А полковник з полегкістю подумав — »Добре що не дав листа. Молоде, наївне, не зуміє і тільки вб'ють«.

І може правда була на його стороні.

А сніг із дощем все падав та падав. Лізині ноги стали тяжкі від глини і ледве волочились. А глина все налипала і не хотіла відстати. Треба було часто спинятись і знімати її камінцем, чи гілочкою.

Їх було троє і вони ішли далеко один від одного, мовчки, осторонь від війська через бурякові поля до Вапнярки, яку вже забрали Денікінці.

Але чому Ліза йшла? Вона бігла далі й далі від Українського війська, але не додому. Та й де той дім?

Може б як би їй той лист дали і вона знала, що може чим допомогти, її б не огорнув такий дикий відчай, коли хотілося десь замерзнути, загрузнути в снігу, тільки б не дивитись, не згадувати те, що бачила.

Бідні коні, що треба було їх заколоти, такі перемучені, босі козаки. Хворі на возах і відступають, все відступають. А куди? Що робитимуть галичани, коли прийдеться відступити за Збруч, на ласку поляків?

— »А мені краще приєднатись до повстанців...« Думки змішувались від одчаю та перевтоми, але голова не боліла ще. Шовкова хусточка добре захищала від вітру.

Та голова почала боліти пізніше.

УСПІХИ НАШИХ ВОРОГІВ НЕДОВГОВІЧНІ (ВІД УРЯДУ УНР)

Вже давно, засипані мокрим снігом зорі поховалися в хмари, а чорні тіні від дерев розплинулись в одну пляму, а вони, що їх вже не було видно, йшли та йшли геть виснажені та голодні аж дібралися до села та й пересиділи десь на задніх дворах біля станції у знайомого чоловіка.

А на завтра треба проковзнути непомітно в потяг, щоб не звернули на них уваги люди, зодягнені в теплі військові англійські шинелі.

Ось і ночі, як не було. Сонце золотить насипаний снігоцвіт на довгому пероні і видно озерця від свіжих синіх калюж: це вже хтось побіг по снігу в шкіряних чоботах. шкіра робить особливо гострі відбитки, коли вона нова.

От потяглися й інші відбитки і вже не можна було розібрати, хто йшов, коли під'їхав потяг.

Тут, перед тим як скакнути до вагону, один із «своїх», шепнув Лізі:

»Не їдьте з нами. Сідайте до окремого вагону...« І оглянувся. Це був молодий український старшина з відвертим і далеко не боязким обличчям, що не вірив у передчуття і тепер він сам не знав чому йому раптом стало не по собі, ніби він почував чийсь тяжкий настирливий погляд, що стежив за ним.

А Ліза вже давно нікому не ворожила... Під час небезпеки кожний мав своє власне інтуїтивне чуття.

— »Запам'ятайте. Вулиця. Число дому. Прізвище і ось лист.

Мусите передати ви, бо за мною, мені здається, хтось слід...«

І знов оглянувся. Лист перейшов з рук до рук. І це було зроблено дуже вчасно, бо Денікінська контррозвідка була не тільки жорстока, але й до-

свідчена. Вона стежила, як отруйна гадюка, що видає себе пахом розкладу будь якої дорогої для людини ідеї.

Сунувши листа до кешені, Ліза, здивована та горда своїм нечеканням завданням, їхала собі серед жінок і дітей в потязі. Вона і не знала що ті старшини заарештовані і коли живі, то через брак того, щоб їх обвинувачувало.

Доїхавши, куди треба, Ліза вийшла на вулицю, повну військових і раптом скрикнула, зупинившись. Щось мов голкою, прокололо мозок і почався тупий головний біль, що віщував тиф.

Треба було поспішати. От і вулиця і будинок і двері відчиняє старий собі чоловік, — свій.

— »Чого Вам?«

— »Привезла листа«.

— »Хто Ви?«

»Український козак, дивіться«. І на світ з'явилася посвідка з тої ж таки кишень. »Сховайте, будь ласка, хочеться мати на пам'ять. А Денікінці навколо. Небезпечно.

— »Добре козаче, йдіть до хати. А тепер давайте прочитаємо листа«.

Листа писано по німецьки і про якесь »піяцтво«. Ні вона, а ні господар нічого не розуміють. Чи треба ховати такого дивного листа та ще й нести через кордон? Зрештою, ті, кому треба, розберуться... І ті розібрались.

Через кілька днів, коли чиста й відмита від вошей, Ліза їла з господарем, що Бог післав, той поважно сказав їй:

— »Скажіть на словах Петлюрі, щоб потримався. Ми підіймаємо повстання. Листа Вам давати небезпечно, бо Ви вже раз їхали по цій дорозі.

Ліза встала й захиталась. Знов тупий головний біль. Господар схвильовано запитав:

— »Чи Ви не хворі? Залишайтесь. Ми влаштуємо Вас у шпиталі.

— «Так, але що з вісткою для Петлюри? Я Вам оповідала, що там жах. А як не витримає хто? —

І Ліза, тепленько зодягнена в військові Денікінські штани, подарунок господаря, в тепле плаття згори і в селянську свитину, поїхала назад.

На голові була все та сама улюблена хусточка, а в душі співалась сумна галицька пісня.

»Там серед поля
Гнеться тополя
Тай на стрілецьку могилу«.

На цей раз товаровий вагон був переповнений свіжими новобранцями з Одеських жуліків. Їх випустили з тюрми, зодягли в солдатську уніформу і післали на фронт, де вони й розбіглись, відсвяткувавши свою волю страшним погромом. піячкою і грабунками, що всі три ворожі армії які там зустрінулись не могли нічого вдіяти, щоб захистити обдерте населення.

Але це сталося потім, поки що в густому повітрі незрозуміло бренів злодійкуватий жаргон. Хтось сумно співав «Пута, мої пута, вас пірвати я не можу» і плакав п'яними слізьми.

Жжаві виходці з невідомого Лізі світу, швидко стали залицятися до неї, розповідати Одеськи анекдоти, що ані одно місце на світі таких не має. Як нема такого безжурного місця, що топило своїх офіцерів під вуличне «Ой, яблучко? Куди котишся? Попадеш на Арбат, не воротитися!».

Ліза почувала себе ніяково і щоб якось потрапити під лад ввічливо запитала — «А Мишку Японця знаєш?» Цей Мишка, може й дійсно японець, знав всілякі мудрі підходи, щоб в одну хвилину вибити всі зуби в поліція. Потім він зорганізував отряд і бився поруч з Денікиним і цим героїським вчинком своїм подав мабуть ідею, щоб післати всіх уловних проти Петлюри.

— «А, вона з великих?» Зареготали Лізині со-
путники і піднесли їй самогону...

— «Господи, що я буду робити?» З жахом думала Ліза, відмовившись від чарки, що привело всю компанію до нових жартів і сміху, аж трохи успокоїлись. Може це був їх перший день на волі?

Від тютюну та махорки голова в неї перестала боліти, так стало їй раптом страшно. Страшно, як прийде ніч.

По середині теплушки стояла пічка — буржуйка. В ній було щось рідне, своє серед цих людей. На своїм короткім віці вона зустрічала і друзів і ворогів і всі вони були чесні, до них можна було говорити. А тут щось липке, одчайдушне, висмоктане. От знову в куті чути тихе «А я Сибіру тай не боюся» і хлип, ніби ритм невидимого кистяка.

А дрова в буржуйці радісно горіли, мов казали:
«Не журися, якось буде?»

От знов задирлива частушка: «Курча варене, курча печене, курчатко може хоче жити? Його спіймали, арештували, веліли паспорт показати».

Думки, плутаючись, снували далі. Ніяких листів нема. Боятись ніби нічого.

А як так, той можна захворіти. І щось знову вколело мозок.

І враз буржуйка попливла далеко. Ось вона вдома. Ось Ліза сидить у свого вчителя, — мистця. У нього в кімнаті буржуйка витягла трубу через всю стіну, ніби чорну рукию під малюнками. На дворі Різдвяний синій сніг з дідом Морозом і прозорими візерунками на вікні.

Перед дверцями пічки, на паркеті розірвана енциклопедія жертвує життям, щоб зігріти дівчому.

Холодно! Куди там до мистецтва!

А хто це доспіває частушку: «Він пашпорт винув, по морді двинув, пішов гуляти!»

Раптом щось невидиме ніжно торкнулось її. Це був Лізин янгол, поки Ліза спала, він чатував. Лю-

дина, вихована на прогресивних ідеях не може вірити в чорта, не те що в янгола, але для Лізи казкові ідеї сиділи в шкільнім ранці разом з комерційною арифметикою, а Гоголь був ближче від Ерфутської Програми. Чатував янгол коло Лізи і про нього шостим почуттям довідались жуліки й мовчали.

Тільки один з них нічого не відчував. Самогон ввійшов в кров, владно випхнув людину, суєвірний жах і забобони, які знає одчайдушна душа. Він рішучо встав і пішов до заснулої дівчини. В його горлі пекло, а потяг перестерігаючи стукотів: Люди. Люди. Люди.

Та кому діло було до того, що стукотів потяг своїми страшними колесами? Всі напружено чекали і ніхто з них не відав, що може статися інакше, ніж звичайно бувало. Один пасажир не буде у вагоні, а чи живий, чи мертвий цей пасажир лежатиме на шпалах, байдуже.

А Ліза, почувачи, що її забирає тиф, спала. І раптом прокинулась і так дзвінко зкричала з переляку, як ніколи! І гнів і несамовите обурення охопило її. Вскочила вона, підбігла до розпаленої буржуйки і ще голосніше пронісся її крик в темну ніч. При світлі вогню, що палахкотів із буржуйки і метнувся чорними тінями, дівчина мабуть стала жахлива. Жуліки збилися до купи в куток, охоплені своїм, незрозумілим нікому містичним переляком. Вони ніби закам'яніли, чекаючи, що вона штурне в них буржуйку і розкотиться горяче вугілля по шинелях. А Ліза вже б і хотіла, та не осилити? Горяча? Що робити?

ЧУДО

Тут сталося чудо. Таке звичайне, що ніхто навіть не міг передбачити його. Потяг під'їхав до станції і зупинився. А може просто була станція та про неї забули? і на дикий Лізин зойк чи не збігся весь Денікинський штаб до вагону?

Схвильовані старшини витягли Лізу, мов мішок, з теплушки і понесли, бо не могла йти, тай посадовили до штабного вагону. Її документи, Денікінські, з Криму, перечитали і, не питавши нічого, повезли з собою далі.

В штабі сухий, з англійським обличчям генерал дав їй шклянку чаю і мимоволі Ліза відчула небезпечну вдячність. І попливли незабутні гімназійні мрії скрізь синькуватий туман від цигарок (що курили її ідейні вороги), вилітаючи ніжною курявою через вікно.

— »І чого б нам усім в мирі не жити? Що це за безлике зло, що примушує людей гнітити людей? Чому ці генерали ідуть проти українського народу? Аджеж народ мусить допомагати народові, а не нищити сусідів! Бо що таке народ, як не велика людина?«

Вона зі свого куточка (вагон третього класу), бачила їх всіх. Особливо людяне вражіння справляв сухий генерал з чесним, відкритим обличчям. Видко, що все залежало від нього і Ліза подумала чим би віддячитися цій людині за свій рятунок? Чи не подарувати вірша?

Такі думки були зовсім не розумні і краще б вірша не давати, бо генерал по українськи не розуміє. Що він висміє її думки, як висміяв колись полковник, їй було байдуже, а що заарештує, вона не припускала мислі. Арештовують за щире сказану правду тільки низькі люди!

І на клаптику паперу воскресли слова зі шкільного її віршика про слав'ян, про любов, про дружбу народів і ріжні ніжні мрії з Кирило-Мефдієвського братства, писані тоді по російськи.

Генерал (це міг бути Врангель? Хто знає?) Ввічливо подякував і засунув цю бомбу приватної совісти до кишені.

Думки його розсіяно снували десь далеко від братів слав'ян. Але вірш, хто б міг думати! Послужив Лізі нечekanнуну службу в неможливій пригоді. Але про це згодом.

Лізіна голова вже почала розвалюватися від болю. Вона так нестерпно боліла! Нараз вона побачила те саме зміючо непомітне обличчя, що колись стежило за її супутниками на Вапнярці. Вони потім були заарештовані, чи не так? І це дві злучі булавки замість очей пізнали її.

— «Я вже бачив цю дівчину!» Зашепотів маленький чоловічок в шинелі до сухого генерала. Той розсіяно й трохи відразливо, як говорять з тима, кому не подають руки, відповів:

«Ви знов за своє... у нас важніші справи ніж оця дитина! І скося глянув на селянську свитину й дорогу шовкову хустку, що так не в'язались із грамотно написаним віршиком, що він все таки був прочитав між справами.

І дійсно, справи були куди важніші!

Двері до штабу відчинилися і ввійшли послы, — послы від галицького штабу.

Ліза так і закам'яніла... вони стояли й дивились не бачучими очима на генерала, на штаб, на Лізу! Були майже проти неї і вона не сміла ворохнутись, зупинити, крикнувши, щоб не говорили, щоб почекали з «Таким братерством слав'ян», щоб повернулися, щоб не відкривали фронту. Рятунок так близько!

Пригноблені і мовчазні стояли галичани зі своїм папером і один із них тихо читав його.

І за словами сепаратної угоди ввижались Лізі малюнок за малюнком: босі, голодні, без амуніції люди. Знесилене військо з возами тифозних відступає до Польщі... не до Польщі Шопена й Міцкевича, а до жорстокої Польщі, що повставав проти неї Тарас Бульба. І ніде ні виходу, ні допомоги. Наддніпрянців може й помилують та не галичан...

І велика схизма, зовсім до речі не потрібна (бо чого не буває на війні), на довгі роки повстала в той страшний день, коли відчинились двері до вагону третьої «кляси Денікінського штабу.

Сухий генерал нічого не казав. Потім він мовчки підписав щось і галичани вернулись до своїх.

Лівий фронт відкрився для ворога...

Потяг дочекався до раня на станції і Ліза зникла зі штабу. Пустили, не розпитуючи.

Свій чоловік, до якого зайшла й розказала, що сталося, сам не знав, що робити.

— «Ви хворі! Перебудьте у нас!»

— «Чи я смію?»

І вони погодились, що тиф почекає.

КОРШУН І ПОМСТА

На полустанку, в ліску, недалеко від Жмеринки, стояв собі, мов спав спокійненько Денікинський бронепотят Коршун.

Старшина Римман тільки що поголився і з насолодою глянув навколо. Сонце пробивалось крізь дощ і сніг і раптом весело покотило по небу. Кожна засніжена голка на ялинах аж заплакала від сонця й тепла і безконечні ліси засяги райдужною россою. Старшина вирішив трохи прогулятись перед неприємною подорожжю: мав скоро бути наступ.

От він зіскочив на плятформу і чиста сніжна скатертина покрилась чорним візерунком його слідів. Ранок був тихий, радісно тихий... і стежечка від військових чобіт старшини все довшала. От вона протягнулась до сторожки. А ось спокійно поклась по напрямку до водокачки, де бронепотят витягнув свій хобот, сопів і пив воду.

Старшина похлопав машину і та, мов відповідаючи на привітання, ще пильніше засопіла, набираючи воду, а насос аж тремтів від ледяної струї.

Коло водочки кінчалась інша доріжка слідочків. Дрібненький, делікатний візерунок, як порівняти з військовими англійськими чобітьми.

Черевики, що колись зробили в третьої дивізії своєму піхотинцю-козакові не боялись ані снігу, ані води, ані глини, але тут, коло водокачки таяв такий сутроб що Ліза завталась, як їй перебратись через такий сніговий намет. Як іти далі?

»Чи не підвезти Вас? Куди йдете?

Привітався старшина Римман, розглядаючи селянську дівчину у дорогій шовковій хустці і обдертій від довгого вжитку, трохи завеликій свитині. Скільки він цих селян перевозив, жаліючи і може рятував навіть від розбійників, що вбивали перехожих.

- Куди йдете?
— »До Проскурова«.
— »Хто у Вас там?«

»Дядько«. І дійсно в цей час там лежав її дядько, ховаючись, або просто хворий на тиф. Часи були плутані і Ліза сказала правду про дядька Семена і вона зупинилась в середині бронепотяга Коршуна. Тут старшини запитали її: »Чому це на Вас селянський одяг, а говорите Ви не як селянка?«

- »А чи не все єдино, як людина зодягнена?«

»Дійсно, чи не все єдино? Зараз кожний, що може натягне тільки зігрітись! Не журіться, ми Вас підвеземо кілька верств, а там Вас напевно візьме »Помста«, це український, Петлюрівський бронепотяг. Ми завжди так робимо. Людям небезпечно ходити по цих страшних лісах. Самі може надібаєте на який труп, що забили розбійники. Ні, то ми з Помстою так і робимо. »То перевозимо...« І очі старшин весело заблистіли при спогаді про свого ворога.

- »Завзяті там козаки! »Продовжували вони:

— »Одного разу вранці знаходимо на носі нашого Коршуна крейдою написані слова: »Привіт від від Помсти!«

- Ох і палили ж ми в них за цей »Привіт!«

Старшини сміялись, аж сльози блищали від сміху.

- »Подумайте! Як вони змогли, як зуміли підкрастися і це зробити? Молодці!«

Бронепотяг Коршун раптом здригнувся, мов згадавши свою незмиту образу, бо шматочки крейди білішали від погано затертих слів..., здригнувся і як личить хижаків, втягнув хобот і поплив по рельсах так тихо й нечутно, як в небі правдивий коршун кружляє над своєю жертвою.

Але він і не гадав і не відав, що за кілька кілометрів від нього так само тихо й нечутно, підкрадаючись ближче та ближче, що духу жене Помста...

Тим часом Ліза, що не могла відучитися захоплюватися чим попало на Божому світі, раптом відчула довір'я до відвертих облич своїх ворогів — вояків: бо ж вони тільки сповнювали свою, чужу і незрозумілу їй присягу. А так, люди, як люди, і вона розповідала їм про те, від чого тільки що врятувалась. про Одеських жуліків, що їх зодягли в Денікінські шинелі. Про самогона. Обличчя старшин потемнішало, вони почали нарікати: »Ми тут, на фронті гинемо, а вони в запіллі от що виробляють! Піячать і гублять народню справу!«

Довго, довго сердились фронтовики старшини на тих, хто в постачанні та в тилу, не кажучи вже про контррозвідку, — цю страшну язву недовір'я й ненависти, що всім нагадує інквізицію.

Довго, довго нарікали старшини, а бронепотят підкрадався все далі вглиб лісів і навколо з гілок, мов жартуючи, падав на намети сніг і радісно горів іскрами на сонці.

Ворона каркнула і легко відскочила вбік, коли Ліза плигнула з бронепотяга Коршуна просто в слід, пробив перед нею якийсь перехожий. Сильні руки піддержали її, щоб не впала, а вдогонку гукали ласкаві голоси:

»Боже бережи Вас! Вас там на Помсті чекають добрі люди! Не бійтесь! Вони підвезуть Вас...«

Голова нестерпно боліла. Хотілось пити, але вуста не відчували ніякого смаку. Сніг не охолоджував тифозної горячки. Дівчині було жарко, хоч мороз починав набувати сили і сніг поскрипував. Урочиста, мов у залитому світом храмі, тиша владно панувала навколо. Вогнево рожеві плями вже поплинули по вечірнім хмарах і сніг із білого, веселого снігу ставав, як яблуневий квіт. Ліза навіть на хвилину спинилась від неземного щастя. Здавалось ніби кожна колноча гілочка молилась і благовістила велику тайну.

Ліза перехрестилась швидким гімназійним хрес-

тиком і потім ще швидше побігла. Перетяті соняшним промінням думки снувались в її голові. Чомусь їй згадалось, як козаки її сотні з нею разом по три ходили на заставу. Як сиділи вони на риллі скупчившись та виглядали ворога. Як співали потиху... козаки завжди співали. Що з ними? Босі й роздягнені були серед них а на возах вмирили тифозні. Що буде тепер з ними, коли вона на свої очі бачила, як в Денікінському штабі галичани, не витримавши, підписували сепаратну угоду. І що буде з галичанами? Вони не знають, що робили карні відділи в Криму та по всій Україні!

Тут раптом здалека виросла величава махина! Бронепотяг Помста, з мячиком талого снігу, що затвердів на носі, нарешті вирвалась із рожево-сивих тіней і попрямувала до неї.

Помста йшла в наступ на Коршуна! Гналась, не знаючи, що зліва від неї роззявився прорив, що там вже не було фронту, а тільки жахлива порана і тифозне військо, що усіяло хрестами свій хресний шлях, лежало на возах ні на що не надіючись.

Ліза вскочила на середину колеї і безпомічно замахала руками! Тільки переїхавши через неї, бронепотяг міг рушати далі у свій наступ.

Помста зупинилась. Всі висипали на сніг і інші, вже свої, поклали напівпритомну Лізу на снаряди, в середині бронепотяга. І залишили там маячити від першого приступу поворотного тифу.

Вмить всі дізналися про те, що Ліза передала листа, почалось повстання німецьких колоністів коло Одеси, але також що це може запізно, бо галицька делегація була в штабі Денікіна на Жмеринці і не було можливости їх попередити й зупинити, коли вони свою умову підписували в трьох кроках від Лізи. Вони стояли мов заарештовані, відділені від неї спинами Денікінських старшин.

Все це чуючи, Помста вирішила перемінити свій стратегічний план.

Швидко, швидко летів назад бідний бронепотят: треба вчасно попередити і стягнути відкритий фронт!

А за Помстою обережно крадучись і нічого не знаючи, що скоїлось, помалу наступав Коршун, посилаючи снаряд за снарядом, туди, де вже давно не було нікого, крім тихих колючих ялин. Помста все таки завзято відповідала, але це вже потім. На то й війна.

Але зараз вона метнулась назад мовчки, бо треба все передати і треба, щоб не здогадались!

Зігнувшись в низенькій приміщенні паротягу, навколо Лізи були любі козачі постаті. Коли їй стало ліпше, вона переповіла їм як на Коршумі дивувались, хто то смів написати крейдою »Привіт?« »Так, було,«, всміхались відверті молоді обличчя. Є в нас такий, хто написав з добрим ранком!»

Гарне, добре й ніжне почуття собі розквітло, почуття побратимства без великих слів. Зовсім без слів, — говорити було ніколи.

Ніде, ні раніш, ні потім Ліза не переживала такого глибокого щастя, як лежачи на снарядах з невиносним болем від тифу в голові.

От і Проскурів. Ліза заспокоїлась, що все зроблено і була непритомна. Тиф наганяв пропущені дні, коли не було для нього часу і він не смів наблизитись.

Шовкова хусточка упала з голови на сніг, коли дівчину винесли на носилках і так би пропала, коли б не сестра жалібниця.

Але не все гаразд було і з самою Помстою. На других носилках в гарячці винесли командира бронепотягу. Він командував до останньої хвилини, перемагаючи страшну хворобу. Довів свій бронепотят, передав команду, зліг і понесли його до шпиталю на смерть...

Багато інших його товаришів знайшли свою

останню путь на ношах через чорний затоптаний сніг станції.

Просто і спокійно вмирає вояк, узявши собі »Паняночку, у чистому полі земляночку«. Спить він, виконавши свій обов'язок лицаря з чистою душею, що не знає ні зради, ні гніву . . .

ПО ДОРОЗІ В КАЗКУ

Вечір за вечором в палаті запалювали нічник біля фіялкової води і хворі знали, що до ранку вони самі зі своїми думками, — скільки не кричи! Замість сестри милосердя приходила смерть і спокійно відводила до таємничих просторів душу за душею, а на ранок санітари відносили тіло з восковим обличчям.

І Лізіна душа, відчайвшись побачити Петлюру, коли той приходив, минаючи жіночий відділ, прощатися зі своїми козаками, ця бідолашна душа вже подумувала про втечу на той світ, поки не прийшли вороги.

До шпиталю не доходили постріли, але тиша не заспокоювала і нікого не обманювали передсметні хрипи якоїсь вагітної жінки, що за браком ліжка вмирала від тифу на підлозі.

Ліза почувала, що треба відступити ліжко і щось робити далі. Вона заплющила очі і нарешті душа, покинувши тіло, понеслась, мов білий птах, залишаючи за собою сріблястий шнур, що от от мав навіки пірватись. Навколо кружляло виром і не було ані кінця, ані краю тому шляху, що летіла. Здавалось, минали віки і де та земля? Чи нема її? Самі незрозумілі теплі зузір'я! І раптом щось вдавило... Ліза скрикнула й відчинила повіки. Перед нею сиділа і пильно вглядалась у неї сестра милосердя з бронепотягу »Помста«.

— »Що таке?« обізвалась Ліза. Сестра тихо та роздільно промовила«.

— »Перед смертю командир Помсти завіщав Вам передати...« Вона тримала в руках якийсь пакунок, а також полушубок баранячий, а на полушубку, Боже мій, лежала рідна, шовкова, така улюблена хусточка!

»Моя хусточка! Дайте дайте хусточку!« Мов до

рідної матері скрикнула Ліза, вскочила і покотилася з ліжка. Перелякана сестра що духу кинулась від неї до дверей.

— »Верніть хусточку!« Неслось з палати, але сестра зникла.

Шалена, одинока розпука охоплювали її. А вона хотіла оповісти Лізі, як на її руках вмирав герой. Як не витримувало серце його, вірне до кінця свого обов'язку, а вона просиджувала безсонні ночі коло ліжка, даючи камфору. А прийшовши до себе він думав і журився долею всіх і турбувався навіть про випадкових людей, як Ліза, що він у вічі її не обачив, а свій власний полушубок велів передати! Нема командира і з ним нема багатьох... а »та«, хусточкою журиться! На бронепотягу сестра тільки сказала — »Панночка вмирає«. І закинула кудись шовкову хусточку.

Ліза, поки там вмерти, — а вже добре набридла своїм маяченням сиділкам і ті від усього серця бажали їй, проходячи коло ліжка, щоб вона спала з голосу, але тут нечekanо заступилась жидівка лікарка і вони, нервові і переобтяжені працею в шпиталі і схвильовані погрозами на вулиці по ночах, знайшли в собі сили винести наганяння від лікарки:

Мовляв: — »Не забувайте, що це хворі, а ми мусимо виконувати свій обов'язок!«

Після обходу палати, лікарка чомусь вернулась і навіть сіла край Лізино ліжка.

— »Моя мати теж лікарка... »вдячно прошепотіла та. Це був великий комплімент і лікарка відчула його, як вмiє відчувати її нарід, нарід Спинози й Модільяні, дружне почуття.

Але й інше її гаряче цікавило. Денікінці! Вони ось, ось ввійдуть в Проскурів, а Ліза бачила їх! У місті господарювали де могли бандити. Лікарка боялась за свою родину і їй здавалось, що Денікин усе направить. Коли б швидше прийшов!

Ліза день за днем дізнавалась від свого нового друга, як ближчає фронт.

Одного дня вона не витримала. Трохи відпочивши після першого приступу поворотного тифу, вона побачила, що очі в неї напівосліплі і втрачати ніби нічого не залишилось. То й приступила до свого пляну.

— «Я хочу виписатися зі шпиталю».

Сказала вона своєму другові.

«Ви ще хворі і ми таких не виписуємо».

— «Але зрозумійте! Денікінці мене вб'ють. Треба тікати».

— «Денікінці нікого не вб'ють!» Образилась лікарка. Треба було перемінити тактику.

— «У Вас буде ліжко, випишіть. Гляньте, — у Вас хворі лежать на підлозі в коридорах. Тяжко хворі, а я вже одужую». Лікарка подумала й погодилась:

«Добре. На Вашу відповідальність. Шпиталь дійсно переповнений. Хай Вам доля щастить...»

Лізу вдягнули в дарований полушубок і навіть у валянки командира Помсти і вивели за руку зі шпиталю, а як була напівсліпа, то дали паличку. Коло шпиталю проїздив в санях дядько і санітар покликав його. Разом із дядьком санітар підсадили Лізу на сани, бо вона від слабости нездужала це зробити сама. Дядько, що мав їхати в інший бік, повернув до станції.

Станція не змінила свого вигляду з війни 1914 року. Така сама сіра й байдужа, ніби чекала потягів, а це йшли жорстокі бої навколо, і до неї набилась сила силенна війська. Серед тих, що кудись поспішали і Ліза кульгала, пробуючи паличкою, чи вільна дорога на платформі, коли почувся радісний голос:

— «Панночко! Та Ви не вмерли?»

Вона не бачила того, хто швидко взяв її під руку, туман наліг на очі, показуючи тільки силуети,

але вона знала що вони йдуть до бронепотягу
»Помсти« і чула, як весело вигукували козаки:

»Та Ви живі? Та йдіть до нас. Ми Вас заховаємо!
А то старшини дізнаються, то відішлють назад!« І
козаки заховали її в теплушці. Це була одна з най-
щасливіших хвилин у житті. Поворотний тиф
вертав, але не з такою силою. Гарячка трясла і
дивно. Коли тіло палало від жару, пропадав страх,
ніби він міг існувати тільки при певній темпера-
турі.

Поволі, але певно Денікінці наближувались. Це
було знати по торохтінню снарядів, які Коршун
немилосердно сипав по станції.

У старшини Риммна було надприродне почуття
як знайти Помсту і віддячитися їй за записку
»Добрий ранок!« Всі козаки повтікали хто куди з
вагону і тільки Ліза безпомічно стояла в дверях
теплушки і не мала сили злізти.

Очі в неї покращали, ніби й не були сліпі та сили
вертали поволі. Гранати, зовсім як у Махна ко-
лись, весело і різко розривались після коротких
перерв. Як це все скидалося на »налетіла Шура-
бура!« От до вагону наблизився козак на коні. Він
вів другого за повід.

— »Козаче, візьміть мене з собою!«

— »Не можу, цей кінь для товариша«.

— »Так, хоч здійміть мене на землю. Я ще слаба
після тифу«.

— »Це можна«

Козак зупинився. Через хвилину Ліза вже йшла
коло потягу, все ближче до паротягу в надії, — в
надії, що він вже не втече! не залишиться Дені-
кінцям!

Поки Ліза отак потроху рухалась, доля, випи-
сана у неї на долоні заклопотано турбувалась, щоб
вона таки встигла дібратися до паротягу. Стрілоч-
ники — ті, що співчували чомусь Денікіну, забили
стрілки так, що потяг зупинився надовго. Так на-

довго, аж Ліза була під своєю дорогою »Помстою« яка мужньо тягла ввесь цей довжезний хвіст. Нарешті Ліза умостилась на платформі, під дулом гармати (що стирчала над самою головою) і збиралась трохи відпочити, підклавши кулак під голову. Куди там! Щось шптовхнуло старшину перед тим, як бухнути з гармати глянути вниз і він оторопів...

— »Покійниця!«

Де? Хто покійниця? Старшини збігалися дивитися на виходця з того світу і закричали до привида:

— »Та як Ви тут! Та нам сестра казала... Та Ви оглухнете від гармати! Ми зараз відкриваємо вогонь!«

Ліза тільки безрадно глянула на гору, а там вже простяглося чи не з десяток дужих рук і вмить, ніби рибка на вудочці, плеснула вона в середину гостинної »Помсти«.

Треба зробити якийсь підсумок: хоч Лізині вірші не допомогли Денікінському штабу взятися за розум, що до братерства, й допомоги замість бійки з УНР, за те лист, що вона передала нечекано для себе німецьким колоністам, показав свої кулаки: і Єдина Неділима захиталась. Так, Єдина Неділима, кумір поросійщених гімназистів, що виносили на своїх плечиках двох-голового орла, падала, бо ззаду почалось повстання колоністів, але встигла таки завалити знесилена від голоду й тифу У.Н.Р.

Одеські жуліки мов збожеволівши від нечеканої волі, робили в пориву свого злодійського ентузіязму небувало ще різню, де тільки могли грабуючи й кидаючи награбоване. А до цієї страшної нерозберихи та хаосу з півночі обережно наближувався новий хижак...

БРАТЕРСЬКА МОГИЛА

Нарешті забиті стрілки привели до порядку стрілочники — ті, що вірували не в Денікінців, а в УНР, і потяг рушив з місця. Фельшер в бронепотязі, щоб напевно знати «що і як», ставив всім градусники і суворо відділяв тих, кому не пощастило збити потихенько пальцем на «нормально». Від нього Ліза довідалася що в неї наказливий тиф і їй час до тифорного вагону.

Ось тільки потяг, що відступає до кордону Польщі переведе дух, тай зупиниться, то її й до того братерського гробу й покладуть.

Лежачи у повній темряві на соломі серед живих мерців, серед повної тиші Ліза стратила притомність. Тяжко сказати, хто там лежав, може були й жінки, може навіть діти.

Ніхто не жалівся простим людським наріканням. Дивно вмирають люди. Якось самі собою розв'язують болюче питання. Обличчя дістає якийсь дотого часу небувалий світ, ніби янгол просковзує до одного, потім до другого, а там вже не знати до якого вагону, що має згодом дістатися чи Польщі, чи большевикам. А там, у такому самому стані, вороги! Але тікають Махновці і Денікінці до Румунії.

—»Лізо! Рушаймо! шепнуло щось їй. Потяг зупинився й надовго, відтяти двері і плигай! Тут десь Червоний Хрест Хотім до лікарів та й скажемо, що шукаємо дядька Василя.

А там буде видно«.

Ліза слухняно воскресла з поворотного тифу, вискочила з заднього та й побігла до переднього вагону. Як ні як, а мабуть вже відпікнула за час поки лежала в прострації нерухомо й тихо.

Там стояв чоловік з добрим, людяним виразом обличчя.

— «Я шукаю мого дядька Василя, чи не знаєте у яким він вагоні?»

— «Вашого дядька? Боже мій! Та він в Італії послом!

Скрикнув Чижевський.

— «Потяг вже рушає. Ходімте до мене до купе та поговоримо?».

І Ліза ввійшла до купе Червоного Хреста, сіла коло вікна, впевнюючи себе, що вона здорова, бо це не сипняк, що переносять воші, той не наказується від неї ніхто.

Через годину, дві потяг, що знов ледве тягнув свій хвіст, зупинився. Всі знали, що як залишить він хоч один вагон, — посіче ворог на капусту, не милуючи, і ніхто про це не балакав, а вирішили пообідати.

— «Ходім до другого вагону?» Запропонував Чижевський. Там вже нам щось зварили, як не борщ то чаю».

Ліза мовчки підвелась, ноги підкосились і їй стало погано. Чесний градусник видав, що в неї горячка і по вагону рознеслась гістична вістка:

Тиф! Тиф! В нас тифозні! То почула Ліза несамовитий крик одноєї ще молодої, недосвідченої лікарки і невільно всміхнулась.

Чи так би кричала її мати, мавши під своєю опікою шпиталь?

Чи так би тікали козаки від тифозного?

— «Геть! Зараз геть! »Збожеволівши кричала, бо як медичка, ця бідна вагітна жінка знала як їй небезпечно захворіти і яка це страшна хвороба. Від неї сліпнуть навіки люди, їм відрізають гангренозні ноги! Мало хто видужує!

І дійсно, далеко пізніше, в польському таборі вмерла вона десь наказившись, від тифу.

Тут лікарі заступилися за хворих.

— «Ми Червоний Хрест! Ми не сміємо викидати хворих з нашого вагону. Несіть інших!»

Так, своїм нерозумним поведженням порушила Ліза карантин. Тільки пізніше, в польському тифозному бараці, бачивши польських лікарів у рукавичках і галошах, щоб не налізли воші, Ліза зрозуміла на яку небезпеку себе наражали люди, що зняли карантин.

Несіть! Несіть хворих! »Повторювали лікарі. Лізу поклали на горішню полицю. На голові в неї був пухир з льодом і Ліза, щоб ніхто не бачив, витягала його малими порціями щоб посмоктати. Там звичайно міг бути черевний тиф? Чи не все одно?

А хворих вносили й вносили. Тяжкі покірні тіла нерухомо лежали приймаючи все, що б не було тепер.

От і польський кордон. Всі, крім Лізи, десь позникали. Про неї на горішній полиці забули. От потайки вскочив польський мародер і злодійкувато обдивився, щоб таки стягнути і зник помітивши Лізу.

І так: ззаду був неприятель і спереду був неприятель, а по середині стояв товарний потяг з найстрашнішою після чуми хворобою.

»Вже на 1 листопада 1919 р. ... вмерло до 10.000 вояків. На протязі зими ... число померлих від тифу дійшло до 25.000 людей«. (121 стор. Укр. у війні за державність).

**ПІДЕШ НАПРАВО, — КОНЯ ЗГУБИШ,
ПІДЕШ НАЛІВО, — СЕБЕ ЗАГУБИШ...**

Коло прикордонної річки українське військо раділо раду. А може його вже там не було?

Манівцями, злетівшись на клич Омеляновича Павленка, подались козаки назад, в запілля большевиків і почався небувалий в історії випадок, коли регулярне військо оточене ворогами порушило правила військової тактики, бо не здалось неприятелю...

Так був і інший вихід для тих, хто витримав до кінця.

Про зимовий похід співатимуть пісні і легенди тайкома оповідатимуть правнукам, ті, що мали щастя зустрінути героїв його. (Це був шлях Тараса Бульби і його друзів).

Але Головний Отаман мав делікатне й складне завдання, знайти шлях до душі Міцкевича, Шопена. Збудити приватну совість людини в неприятеліві.

Поки Українське військо рушало на схід, думав він свою думку і не один волос посивів на його голові, як не один волос посивів у галичан перед тим, а він тої тяжкої думи не важився додумати до кінця.

»Чи прийме Польща хворих і ранених та й сам уряд та й інтернує по лагерьх. Чи не прийме, а віддасть за який мирний договір большевикам?«

Ліза вже маячила в польській теплушці на солоній прикриті ковдрою Чижевського, а він сам давав пити то тому, то другому з тифозних, щоб якось піддержати діяльність серця. Але він знав, що тифозний, або видужає, або помре і тут ніхто не допоможе.

Нарешті польська теплушка з тифозними зупинилася в полі з кукурудзою, коло дощчатих бараків,

що їх вікна були в кукурудзяних снопах замість шкла.

Хіба це не вірна ознака, що Польща не злякалась пощести, що не віддасть їх?

Хтось із хворих козаків, не втрачаючи гумору й надії, раптом замуркотів:

»Високая Дерикторія! А деж твоя територія?« От їх всіх повиносили і мов дрова поскладали до довжезного бараку, що колись, під час першої світової війни справляв службу австрійцям, і поскидували на кукурудзяні снопи.

Було м'яко й тепло. Особливо як прикритись зверху часописами. Лізі воно нагалувало картину Делякруа »Наполеон навіщає хворих чумою вояків« Наполеон любив грати з долею і вона його поважала. Але тут замість Наполеона виступила польська Сестра. Такої сестри Ліза на віку своєму ще не бачила! Вона одна одинока зі своїми двома санітарами поралася коло безлічі брудних, обдертих тіл, що пахли гангреною й потом. Дезинфекції не робили, бо мабуть її не було і воші множилися, плазючи на санітарах мабуть до міста і там почався сипняк.

Сестра заговорила з Лізою по польськи, та нічого не зрозуміла і відповіла на всякий випадок по французьки. Не можна ж мовчати, коли питають! І... як не дивно, але дало це їй нечekanні привілегії: окрему комірчину й ліжко з простирадлом.

Так ось вдень і вночі, маршуючи зі своїма двома санітарами біля хворих, сестра так твердо наказувала всім приймати камфору, що в шлунках хворих було напевно тепер більше ліків, ніж у всіх аптеках зубожілого Бучачу.

І не тільки безліч неспаних ночей провела ця сестра серед своїх безнадійних хворих, але навіть надумалась наказати своїм лікарям прийти до смердячого могилою бараку.

Лікарі в рукавичках щупали Лізін пульс і швиденько забрались геть.

Але сестра не хилила своєї «Косинки» навіть перед такою бідою, як мороз і брак ковдр. В чуланчик з двома ліжками засунули через вікно ще один кукурудзяний сніп і запросила уніятського священника, щоб він її відвідав. Сестра приходила й приходила до Лізи і в день і вночі, сідала на ліжко коло Лізи, і щоб не заснути від втоми, та щоб не встиг хто померти без неї, все оповідала по французьки у кого з козаків гангрена легенів, у кого — ніг. Бідкалася, що уніятський священник не може прийти, бо набрався тифу й вмирає.

І під мирну розмову сестри, пересипану смертями, Ліза сама починала спокійно дихати й засипляла. І снилося їй, що вона сама мертва серед мертвих. Не можуть вони вийти з могили, живі бояться їх та й зв'язку нема ніякого. Самітно. Страшно самітно в чорній могилі і чого б не дала душа, щоб народитись знову.

А сестра сиділа й думала, чому у Лізи такий чистий французький акцент? Хто вона? І як гарно згадати далеку Францію і відновити французьку практику....

Але одного разу сестра прийшла до Лізи якась не своя. Зніяковіла та заклопотана, та й не знаючи як підготувати, почала зруба.

— »Знаєте, на другому ліжку коло Вас... так, кілька день спатиме одна жінка. Та, про яких не говорять. Її заарештували. Глядіть, не беріть нічого в неї. Не давайте їй до Вас доторкатись. Вона хвора. Не тифом, поганою хворобою хвора вона Німці навмисно її залишили, щоб від неї хворіли наші жовніри. Цю хворобу неможна вилікувати«.

Сестра вже зникла, а Ліза думала, оторопівши, для чого ж цю жінку, пхнули до **тифозного** бараку, заарештувавши?

Але довго міркувати їй не дали. За дверима почувся вереск і міжнародня лайка і до комори штовхнули худеньку істотку, вона побігла до свого ліж-

ка, сіла і на хвилинку застигла, мов не знала, що робити. Потім побачила Лізу.

— »Серденько, та ж тобі холодно під часописами» Зойкнула по польськи і, не чекаючи відповіді, скинула своє пальто і поклала на Лізу . . .

І відразу почала молотити кулаком у двері та вимагати:

— »Гарбати!» І так стукотіла та й верещала, що чай мов виріс з-під землі. Ліза мусіла відкрити вуста і з ложечки пити, поки істотка піддержувала одною рукою її голову, а другою наливала й наливала, промовляючи:

— »От і добре! От і зігріємося!»

Минуло кілька днів їх спільного життя. Істотка не боялась зовсім вошей, розкусуючи їх зубами, як роблять малпи, жваво й майстерно лаялась з санітарами, чесала своїм гребнем Лізу, вмивала її і Лізі було тепло від її дотику.

Зате, коли в корідорі чувся енергійний голос сестри, двері відчинялись і шприц з камфорою з'являвся з санітарами. Наступала офіційна ерарія. Ліза та її нова приятелька мовчали про свою дружбу.

Потім істотка раптом зникла, як не була, залишився тільки спомин про себе. Але такий ніжний, що повіки його не забути . . .

День минав за днем. Вже можна було вгадати, хто переживе та видужає, а хто ні.

— »Ходімте до сестринського будинку. Там піяніно і Вам буде веселіше». — Сказала сестра й взяла Лізу до себе. Там вона вимила її в своїй власній ванні, зодягла в блакитний капотик, що подарувала жінка покійного уніятського священика і показали де лежать ноти Бетговена та Шопена. Інших не було.

Ліза кой як пересовувалася на опухлих ногах, — серце! І довго сиділа в бараці, де лежали, видужуючи козаки.

Історію хвороби кожного вона знала від свого енергійного польського друга, але не було сил вірити, що той осліп, але не так, як було осліпла вона, але навіки! А другий, що сидить веселий і думає, що видужав має смертельну гангрену...

От якось, коло бараку, кульгаючи, як вона сама, до неї підмигнув один з козаків:

— »Та ми ж з Вами збиралися на повстання! Щож, милий козаче, тікаємо«?

— »Не тепер, так пізніше, а підемо!«

Відповіла, стиснувши йому руку і вони обидва весело засміялись. Так гарно вірити в неможливе тай ще мати в цій дружню піддержку!

А там останній сердечний стиок від польської сетри і всі хворі разом: сипняк і поворотний, знов пересипані вошами їдуть з ешалоном до Чорткова. А потім тягнуться по довгій, тяжкій для опухлих підошов дорозі до тюрми... а за ними ведуть під конвоем галичан з розбитими обличчями і чути стогин і чути як б'ють жовніри селян. Але ведуть галичан здебільшого вночі, щоб не бачило населення і тяжко б'ють їх за товстими стінами, іноді до смерти. Так б'ють, що в народі росте помста і тяжкий багатовіковий гнів не в силі затишити ні Шопен, ні Міцкевич.

»ХАЙ НАС ПО ТЮРМАХ САДОВЛЯТЬ . . .«, АБО ЧОРТКІВ

(ЗІ СТАРОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПІСНІ)

Минуло багато годин, поки жовніри маялись із полоненими. Ті, то падали, то підіймались, а конвой терпляче чекав.

В нікого з тифозних з рушниць не стріляв, бо ніщо не могло допомогти хворому, коли лягав на землю, хіба пхнути ногою та залишити лежати. Сам підійметься і дошкульгає до в'язниці, і куди йому йти? Кривава зоря, мов когисті крила Чортківської тюрми, захопила пів неба і причаїлась, ніби вдивляючись, як кігті входять глибше й глибше в серце Польщі і те серце стає кам'яним.

Вже таки добре потемнішало, коли їх вкинули в маленьку камеру, на кам'яну підлогу. В слуховому вікні на горі не було кукурудзяного снопа, і з підвіконниці капав дощик. Снопа не було й на підлозі. Замість нього лежав молодий легінь з села. В нього мабуть знайшли патрони і тепер місяць за місяцем гноїли в мокрій і холодній коморі.

Він і лежав, мов подушка, в головах у тифозних. Все таки і йому й їм тепліше.

— »Хочеш фасолі? — »Питала його Ліза, принеши з черги на сніданок, мале горнятко, але він мовчав, відвернувшись до стіни.

— »Та ти помреш так. Їж!« частував хто інший, але не було ніякої відповіді і коли б не кожух гуцула, такий гарячий, що пара йшла з нього, можна було б гадати, що він вже не живий. А так, мабуть, був тифозний? Дні проходили одноманітно, за те вночі тюрма наповнювалася стогоном і криками. То приводили галицьких вояків . . .

І тоді ніхто не балакав, а тільки прислухався. Тюрма знала кого стіймали і як тяжко б'ють!

Особливо один... коли б його ім'я залишилось в пам'яті людей! Мучили й замучили його, та він не зрадив і не видав нікого на ті самі муки, що сам терпів. До камери вдень з'являлися ні з того ні з сього якісь солодкі й балакучі чоловіки і розпитували хто звідки, чи не з Галичини? Треба отак посидіти та послухати в Чортківській тюрмі, щоб зрозуміти, чому галичани воліли Денікінців, а Наддніпрянці Пілсудського.

А хто тільки міг, та видужав, манівцями махав з таборів смерти через кордон, де, ходили чутки, що Омелянович зібрав чимале військо й розкурює свою люльку...

Старий вояка був Омелянович Павленко. Народ вірив і любив його.

У Лізи від неспаних ночей, коли приводили галицьких вояків і стогнала в'язниця і від підозрілих відвідувачів почались кошмари. Як раніш вона не хотіла вірити в злих людей, так тепер їй вважався шпигун у невинній людині.

Польська сторожа пропонувала їй перейти до одиначки. Все таки панночка, а то чоловіки. Незручно. Чоловіки? ці тифозні в камері були люди вже, а не чоловіки! Вона боялась бути сама. Краще на кам'яній підлозі. Краще! І поляки її залишили.

Що діялось в тюрмі, знало все населення Чорткова. Здавалось в той час, що у міщан було одно серце і воно сиділо в військовій в'язниці.

Коли дозволяли відвідувати ув'язнених, вулиці пустішали, а перед ворітьми витягалась, мов перед церквою на Великдень один за одним кошики з хлібом та що Бога дав, і жінки у хусточках, з перемученими обличчями стояли і чекали, коли їм дозволять передати це все.

В'язниця стала переходовим пунктом до концтраку.

Сонце помалу повертало на зиму. Але Лізі не було холодно в валянках та кожусі, а там якось буде!

І вона байдуже чекала на свою долю, що була вже виписана на клаптику папера одного ранку в польській поліції.

Всі кудись розійшлися, а вона все терпляче сиділа на залайозаному стільці й дивилась у вікно. Коло вікна сидів русявий хлопець, щось переписуючи. Вона його тільки тоді помітила, як він підняв голову, озирнувся на двері і щось промовив до неї по польськи. Вона не зрозуміла. Тоді він щераз оглянувся на двері і сказав знов. Тепер по українськи.

— «Славна дівчина! А пішлють Вас туди, де й здорові чоловіки не витримують. Прохайте, поки не пізно, щоб взяли на поруки!»

— «Та я нікого не знаю, щоб взяв мене».

— «А Ви прохайте й прохайте. Та не відзивайтесь до мене при всіх».

Тут хлопець витяг свій полуденок, що його мати чепурно загорнула і поділився з Лізою.

Тільки грюк у двері, — а хлопець шусть до свого столу. Сів, і мов не він, пише далі. Повернулись уря-довці. Збаралась дівчина з духом і давай прохати та й вмовляти:

«Лишіть мене тут. Я ще слаба».

Ті нічого, — слухають і починають радитися.

— «Та й можна лишити. Та де? В кого? Радяться далі. Коли не підсяде збоку якийсь липкий та поганенький в червоних прищах.

— «Та чого довго думати! Залишайте в мене. В мене мати і їй буде добре з нами. »Решта глянула на нього і ніби згоджується і ніби вагається. А самій Лізі чомусь страшно стало. Пішла геть з поліції назад до тюрми. Ніхто не вів її, бо мала перепустку та й куди втече на опухлих ногах із хворим серцем?

Та тільки вийшла, а той хлопець, що з нею полуднував, вслід вискочив. Мабуть і йому стало моторошно.

— «Не журіться. Я щось надумав . . .»

І помчав, невідомо куди для польської поліції!

СТАСЬ, А ПОТІМ КУХОВАРКА НА КУХНІ.

Куди побіг Стась із ніжними очима Андрія з Тараса Бульби?

А побіг Стась, забувши, що він поляк і служить у польській поліції і не можна йому бігти, куди несли його молоді ноги і душа, що вже їй сили не стало терпіти! Ледве дихаючи від задухи, вскочив він до галицького комітету і промовив до зачудованого пана Судді, голови комітету:

»Беріть на поруки Вашу українку. Рятуйте! Її лихо чекає«. Тай метнувся назад що духу, поки не помітили відсутність його в поліції. А підстаркуватий суддя, що бачив багато на своїм віці, на цей раз тільки здивовано похитав головою:

— »Ось тобі й на! Буває ж...«

І пішов брати на поруки Лізу.

Після служби в поліції, схвильований Стась повернув до-дому за місто, до одного з дрібненьких будиночків, що мов трибки в огороді, стирчали коло річки, а далі йшли знов огороди, а там очерет.

Стара мати його накривала на стіл на два прибори: йому й собі. Вона цілий день чекала його, щоб отак разом поїсти й побалакати. Обтирала полицю з книжками, що він так любив їх читати. Але на цей раз вона сказала:

— »Стасю!« і докір і страх були в її голосі, бо пані Зося щойно дізналася від нього, що він наробив.

— »Стасю! Ти мусиш зрозуміти, що діється в світі!

А що як дізнаються? Ти ледве знайшов працю в поліції!

А, вже побіг клопотатись за якусь біженку до галицького комітету!«

— »Мамцю, не бійся, суддя нічого не скаже.

— »Стасю, що тобі вона? Всім не допоможеш! Та

й ти поляк і побороли б вони, чи дістав би ти службу в польській поліції? Тут нічого не поробиш і як тобі хоч трохи шкода твоєї старої мами, забудь цю дівчину!»

Стась понурих голову. Ось як мати зрозуміла його бажання просто допомогти в біді! Може й суддя так зрозумів і тому всміхнувся?

І щоб забути, після вечері Стась сів читати свого улюбленого Шиллера.

Але його добре діло тим часом давало добрі наслідки, бо Ліза покинула з'язницю і сиділа в отелі, де галицький комітет винайняв їй кімнату.

»Звідки і хто Ви?»

Говорив до неї поважний, літній чоловік, що назвав себе суддею. І чим більше розпитував він її, тим все ясніше ставало для неї, що він не який не суддя, а просто хитрий шпигун, що хоче щось вивідати від неї, чого вона сама не знає, але все єдино його підслала польська контррозвідка. Але для чого? Та, так, на всякий випадок! Щоб галиччан вилловлювати. І поки Ліза, охоплена манією переслідування молола всяку несенітницю, суддя, що був дійсно суддя, і руки опустив, не здогадуючись за кого його приймають! Як кожне щире співчуття його обертається в очах загнаної людини в щось фальшиве й гідке! Тяжко допомогти, коли людина не віре вже, що може бути дружба й поміч без брудних примішок. Але нічого, це осядеться.

Нарешті Ліза попала до переходнової хати, яку винайняв галицький комітет для тих, кого зміг взяти на поруки.

Суддя дав їй жіночий одяг від своєї жінки, подарував барви й папір, щоб малювала, але вона платила самою чорною невдякою.

Як загнане звірятко бачила вона чого не було, — провокаторів, шпигунів, польських вивідувачів. Це була якась божевільна реакція, що загубила всяку міру, і найгірше що воно ніяк не проявлялось на-

зовні, крім мовчанки і безвиразної маски на обличчі. Це б не довело ні до чого доброго, коли б не сталось щось, що знов перевернуло її життя догори ногами.

Поки сипняк потихеньку підкрадався до неї, Ліза жила на кухні, де панувала куховарка.

Ясно що куховарка її не взлюбила: Лізу поклали на кухарчина ліжко (не питавшись, чи та того хоче), бо сусідня кімната була переповнена чоловіками. На всякий випадок куховарка кричала:

— »Піди, доноси пану судді, що я тут роблю! Шпигунко!«

Це Лізу трохи заспокоїло. Куховарка сама боїться шпигунів і не донесе на Лізу, бо тільки галичани зараз переживають, що зазнала Ліза.

Куховарка мала своє товариство і допомагала »по своєму«. Побачивши, що власне Ліза »Таке ні до чого«, що й донести про те що діється судді боїться, товариство почало ігнорувати її присутність на кухарчинім ліжку.

На ліжко до Лізи сідала нераз, обернувшись до неї спиною немолода жінка. Здавалось вона була по професії знахарка. Загорнувшись так, що тільки стирчав гостренький носик із шалі, вона також нагадувала й котрабандитку, коли цього було треба.

— »Дай йому петрушки! А до лікаря нехай не йде. Всі вони пани і серця не мають«.

— »Хіба петрушка допоможе? А жаль його мені. Так плакав, так плакав, аж плече в мене досі мокре«, шепотіла молоденька повія, щоб ніхто не почув, але куховарка раптом повернулась до неї, в руці в неї був пучечок, що хотіла кинути до борщу.

»Гей ти, бери петрушку, та ось трохи з'їси сама«. Поки кудись зникав шматок мяса, до Лізи повторювалось улюблене:

— »Голову відірву! Бач, як розляглась, пані! Донеси судді — голову відірву!«

І Ліза почуваючи себе в повній безпеці від доносів, почала виліковуватися від манії переслідування.

Непрохану сльозу вона все таки ковтала, але це тому, що дуже любила поплакати і крізь сльози, як крізь магічну пелену тремтіла в куті на божниці лямпада. Що ближче наближається Різдво, то все лютішала куховарка. Їй так і кортіло замість того, щоб скалкою катати тісто, проїхатись по Лізіній спині.

— »Дивиться і мовчить, дивиться і мовчить. А що думає, хто знає. Ой, донесе, донесе панові судді!« тривожилась вона і замість того, щоб поділитися »серед своїх«, несла картопельники до іншої хати, де мешкали, чекаючи долі, арештовані галицькі вояки.

Але одного разу вона вже дуже завзялась, Ліза встала з ліжка. Біла й страшна здавалась вона у своїй нічній сорочці і все товариство повернулось до неї. Куховарка нараз затихнула.

— »Бог Вас покарає за мене« тихо й роздільно сказала Ліза до куховарки і здавалось щось нараз перевернулось від тихо промовлених слів, мов зашуміли якісь крила.

А Лізи вже не було в хаті, вона вийшла на двір, як була в сорочці й лягла на Різдвяний сніг.

Гарно було лежати під зоряним небом. Сніг студив розпечене горячкою тіло і вона відразу заснула. Отак її і внесли до Чортківського шпиталю, до палати зі зловісною назвою: — »Сипняк«.

РІЗДВО

Зоряний Рік кінчався. Панував Козеріг над тим, що залишилось жити, а йому дісталась замучена Галичина, голодна й хвора Україна та ще далекі рештки людства, що мали свої біди.

А від землі над Чортковим підіймалася чорна мла. Це старий біс виліз перевірити кости зі страшних підземель замку і щоб довго не ходити засів на шпиталі. Хтось ніби викликав його, йому здавалось. Але ніхто не кликав. Хворі мирно спали, перевернувшись з людини з прізвиськом в людину з числом над ліжком.

— »Не тратьте сили, так легше. «Так, щоб щось говорити шепотів під ніс собі біс, роздивляючись своє місто.

І Ліза не втрачала сили, а просто нерухомо лежала. Одне око її перестало знов бачити, але друге ще якось трималось. Серце давало себе знати опухлими ногами, а на легенях висіли баньки, — тоді так лікували запалення легенів і з успіхом, судячи по Лізі.

Вона не рухалась, але дивно ясна стала голова; було цікаво знати й бачити те, що у звичайних обставинах нікому не побачити. Бачити як зміщаються цінності людських відношень.

Ось принесла дівчинка-покритка своє немовля. Воно лежало й плакало на столі, а вона все кудись зникала, аж дитячий скривлений ротик навіки за-тих від голоду.

До Лізиного ліжка підійшов дволітній хлопець із опухлою головою, він хотів, щоб із ним хтось побавився. Чути було, як лікар казав:

Цій дитині ліпше б не родитись!»

Принесли жінку з розпухлими гландами на шиї

і вона хрипіла три ночі і три дні без перерви і подібна була до страшної чорної ропухи.

— «Жабо, замовчи!» кричали на неї сердито жінки з сусідніх ліжок. Нарешті її тіло задубіло і санітарки, що вона їм всім набридла своїм передсмертним хрипом, прибігли з носилками, вони жартували і злегка підкидаючи тіло, так для сміху підкидаючи, вийшли з палати.

Це все більше зачіплювало й врізувалось в мозок, а вже манії переслідування, як не було. Так загадково як прийшла, пропала. Гарно й тепло спати в чистих простирадлах і коли трохи покращала, Ліза широко відкрила своє здорове око.

Недалеко від неї жінки, або суперечились, або оповідали страшні й дивні пригоди з нечистою силою. Чортків, здається мав за собою цю славу.

— «У Вас тиф?» — якось запитала Ліза одну з них.

— Ні, я отруїлась. Випила кислоту.

Вона помовчала й додала:

— «І лікар сказав мені. — Дитино моя, будеш жити! Тільки болітимеш довго. Вся шкіра з кишок, зі шлунку позлазить, а будеш жити...» Це було подібне до старого «сказу», і говорилося напів співаючи. Невже такими словами дійсно говорив лікар?

— «А з чого Ви отруїлись?»

— «Набридло жити.

— «А чи Вас ніхто не любив?»

— «Ще й як любили! Один жовнір так мало чез мене не зарізав другого. Ось як мене любив! Але так щоб жалів не було...»

— «Так Ви його не любили?»

І Ліза з цікавістю вилізла із під ковдри послуhati про вічну казку «Люблю — не люблю».

Назустріч Лізі висунулась друга, кучерява голівка молодої жінки з проваленими очима і синьцями в пів щоки, бо випила отрую.

— «Любила?» і задумалась. — «Ні, я нікого не

любила. Я тільки гроші любила!« — Горячково блисли очі. Видко, що вона й гроші не любила. А так... вихор життя, співи й сміх! Як весело жилося, коли з кишень військової старшини текли гроші, а потім вона перейшла до жовнірів. А чи варто жити інакше? Бог забув нас. А може й Бога нема. Як Він може терпіти, що людина така підла свиня!«

Нечекано викрикла жінка, а потім затихнула й почала співати якесь заклинання:

»Сафатина, сафату, вшицькі хлопці пойдьте ту!« і почала оповідати легенду, — вона вміла оповідати!

Так ось, сиділи дві жінки під Різдво й ворожили. А хтось і грюк до дверей. Відчинили. Хлопці! Один краще другого, кличуть кудись їхати. Сані великі, всіх змістили і коні баські, як вогонь!

Та якось моторошно стало жінкам і потиху стали вони читати молитви. Коли бачать і коні не так скоро біжать і в одного з хлопців вирости роги! От жінки з воза та в кущі. Дивляться, а вони під шибеницею, де з Бучачу харцизяку повісили».

Тут жінка раптом заспівала, але так сумно й тихо.

»Ой на тій лонці, лонці зеленій,
Там лежить Стась мій, збитий, змучений.
Прийшла до нього матуся його,

та й задумалась — »Отсе я й струїлась тоді вперше«, а потім через кілька хвилин заспівала далі, мов забулась.

»Ой, Стасю, Стасю, що з тобою? ...«

А там у палаті настала мертва тиша. Малий хлопець, що в нього голова роздулась мов гарбуз, зложив свої ніжки як у павученяти тонкі й заснув. Ніхто на нього не кричав.

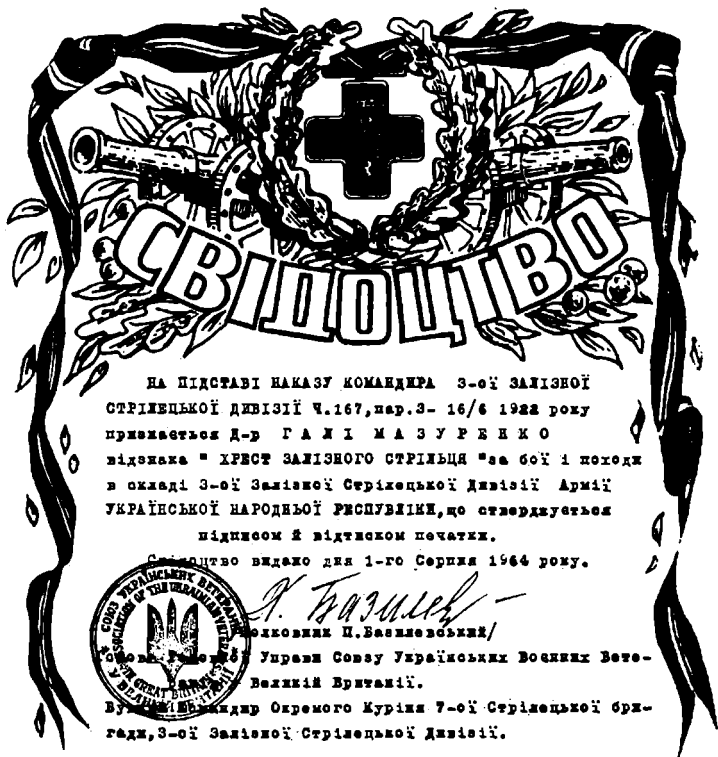
— »Йди геть. А ну набрид! Хто тебе спородив такого? ...«

... »Добрий Вечір, святий вечір!«

Це могли співати колядники? А через плечі Різдва мов нічого не сталося, весна сипала проліски, повстання, подорож, і нові, живучі надії! І воскресла пам'ять про Того, Хто не піддався в боротьбі проти страшного ворога людського роду, а може й всього Божого Світу. Хоч —

(З Гоголя:)

»Два страшних ока просто вперлися в Нього, ніби готуючись пожерти Його . . .«

Цей хрест кладу на могилу Тобі, Мамо!

Ти спокутувала за мене і Тобі, замученій під час терору в Києві 1935 р., він належиться!

Донька Галя!

ТОГО Ж АВТОРА ВИДАНО ДРУКОМ І РОЗІЙШЛИСЯ
ПО СВІТІ:

АКВАРЕЛІ
СТЕЖКА
СНІГОЦВІТИ
ПІСНІ (Музика Євсевського)
ПОРОГИ
ВОГНІ.

Залишилось кілька книжок:

КЛЮЧІ	Ціна £1.00
ЗЕЛЕНА ЯЩІРКА	" £1.00
СКИТ ПОЕТІВ	" £1.00
КИЦЯ	" £0.50
КОРОНА ЗОЛОТА	" £0.50
ТРИ МІСЯЦІ В ЛІТЕРІ ЖИТТЯ	" £1.00
МАЛЮНКИ ОЛЕКСАНДРА БАЙКОВА	" £1.50
ОСІНЬ	" £0.50

Друкується проза:

НЕ ТОЙ КОЗАК, ЩО ПОБОРОВ, А ТОЙ КОЗАК, ХТО »ВИВЕРНЕТЬСЯ«...	£1.00
»ДУБОВЕ ЛИСТЯ«	" £1.00

Готові до друку:

OUR "TUESDAY GROUP" paintings.
ЗБІРКА ОПОВІДАНЬ ПО АНГЛІЙСЬКИ
МАЛЯРСТВО (З численними ілюстраціями Автора).

Гроші за продані книжки, емалії і малюнки з вистав
автора використовуються на даліші видання.

МАЛЯРСЬКІ ВИСТАВКИ АВТОРА:

NEW YORK, U.S.A.	— 1961
GREEN ISLAND	— 1966
PAKISTAN	— 1966
TUNBRIDGE WELLS	— 1967
LONDON	— 1967
	— 1969
	— 1971
	— 1972
ВИСТАВКА ЕМАЛІВ	— 1973

ВІДКРИТА ПІДПИСКА

НА ГОТОВЕ ДО ДРУКУ ПЕРЕВИДАННЯ ЗБІРКОЮ
»АКВАРЕЛІ«, »СТЕЖКА«, »СНІГОЦВІТИ«, »ВОГНІ«
І »ПОРОГИ«, яку просимо спрямовувати до

УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ В ЛОНДОНІ

UKRAINIAN PUBLISHERS LIMITED

(Конто Галя Мазуренко)

200 Liverpool Road, London, N1 1LF.

З М І С Т

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ	5
НЕБЕЗПЕЧНИЙ ПЛАН (КРИМ)	7
НЕ ТОЙ КОЗАК, ХТО ПОВОРОВ, А ТОЙ КОЗАК, ХТО «ВИВЕРНЕТЬСЯ» (МАТИ Й ДОНЬКА	10
ДЕ КВІТЛИ АКАЦІЇ... (СІЧЕСЛАВ-КАТЕРИНО- СЛАВ)	13
»НЕЧЕКАНИЙ АРЕШТ«	16
ВОРОЖБА (УМАНЬ)	19
НЕЗРУЧНЕ ПРАВО НА МРІЮ	23
БОМБА ПРИВАТНОЇ СОВІСТИ	27
ТИФ МОЖЕ ПОЧЕКАТИ	32
УСПИХИ НАШИХ ВОРОГІВ НЕДОВГОВІЧНІ (ВІД УРЯДУ УНР)	35
ЧУДО	40
КОРШУН І ПОМСТА	43
ПО ДОРОЗІ В КАЗКУ	49
БРАТЕРСЬКА МОГИЛА	54
ПІДЕШ НАПРАВО — КОНЯ ЗГУБИШ, ПІДЕШ НАЛІВО, — СЕБЕ ЗАГУБИШ... ..	57
»ХАЙ НАС ПО ТЮРМАХ САДОВЛЯТЬ...«, АБО ЧОРТКІВ	62
СТАСЬ, А ПОТІМ КУХОВАРКА НА КУХНІ	65
РІЗДВО	69
ПРИСВЯТА	73
ІНШІ ВИДАННЯ АВТОРА	74

丁巳